

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Острозька академія»
Навчально-науковий інститут міжнародних відносин та національної безпеки
Кафедра історії ім. проф. М.П.Ковальського

Кваліфікаційна робота

на здобуття освітнього ступеня магістра

на тему:

«РЕМІСНИЧЕ ВИРОБНИЦТВО НА ВОЛИНІ У XVIII СТ.»

Виконав:

студент 2 курсу, групи МІ-21
спеціальності 032 Історія та археологія
освітньо-професійної програми
«Історія та археологія»

Пасічник Володимир Олександрович
Керівник - кандидат історичних наук,
доцент, Близняк Микола Богданович
Рецензент - _____

Робота допущена до захисту
(протокол № ___ засідання кафедри історії від _____ 2023 року

Завідувач кафедри історії
ім. проф. М.П. Ковальського: _____ Микола БЛИЗНЯК

Острог, 2023

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНІ АСПЕКТИ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ МІСТ ВОЛИНІ У ХVІІІ СТ.....	7
РОЗДІЛ 2. ЦЕХОВА ОРГАНІЗАЦІЯ РЕМЕСЛА ТА РЕМІСНИЧЕ ВИРОБНИЦТВО.....	27
РОЗДІЛ 3. РЕМІСНИЧЕ ВИРОБНИЦТВО, ПРОМИСЛИ ТА МАНУФАКТУРА.....	57
ВИСНОВКИ.....	68
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	71
ДОДАТКИ.....	80

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. У XVIII столітті ремісниче виробництво на території Волині виявляло себе як ключовий елемент соціально-економічної структури регіону. Розцвіт ремісничих галузей мистецтва та виробництва спричинений рядом чинників, які включають економічні, соціокультурні та політичні зміни. Актуальність дослідження даної теми обумовлена важливістю розуміння впливу ремісничих традицій на формування економічного обличчя Волині у XVIII столітті. Загалом цеховий устрій в українських землях був близький за формою до західноєвропейського, проте не набував такого поширення. Інша особливість полягає у том, що, наприклад, в Англії упродовж власне XVIII ст. цехи вже втратили своє практичне значення, а у Франції вони зникли в роки Французької революції. Таким чином в українських землях цехи та цехове виробництво виникло пізніше, аніж на заході і протрималося дещо довше, поступившись місцем вільному виробництву – мануфактурі.

Важливою складовою частиною кожного міського соціуму XVI – XVII ст. були ремісничі цехи, а зокрема ремісники, які не лише щодня трудилися у своїх майстернях, а й відігравали значну роль у політико-економічному житті міста. Добрим прикладом цього був Луцьк. Ремісничі організації в королівському Луцьку, як і в інших містах із багатовіковою історією, відомі ще з княжих часів. Однак об'єднання в цехи-корпорації, чіткий розподіл обов'язків між ремісниками, установлення терміну навчання учнів, визначення сум податкових зборів до цехових скриньок, право обирання поміж ремісничою братією цехмістра, тобто, по суті, кодифікація та юридичне закріплення організаційних нюансів діяльності ремісників в історичному часі, принаймні для Луцька, було явищем ранньомодерної доби. Одну з головних ролей у цьому відіграло магдебурзьке право.

Аналіз стану наукової розробки проблеми. Науковий аналіз дозволяє визначити та систематизувати існуючі джерела та підходи до вивчення

ремісничого виробництва на Волині у XVIII столітті. Вже існуючі дослідження дозволяють зрозуміти перспективні шляхи в розумінні цієї проблеми, виокремити нові підходи та аспекти, що потребують подальшого вивчення.

На сьогодні немає окремої праці з вивчення соціально-економічного устрою цехових корпорацій міст Волині у XVIII ст. Однак певні аспекти ремісничої історії простежуємо в працях дослідників ранньомодерної доби в контексті розгляду інших проблем урбаністики. Отже, одним із перших значну увагу українським цехам загалом присвятив Пилип Клименко. Автор на основі аналізу цехових книг дослідив організаційне становище цехів на Правобережній Україні. Дослідження цехів простежується у працях О. Барановича. Автор представив економічне становище ремісників на основі аналізу інвентарів міст, зокрема у випадку з історією міста Старокостянтинова, якому присвячено спеціальну увагу. Історія цехового устрою у містах Правобережжя представлена у працях В. Отамановського. У контексті розвитку усього регіону автор виділив місто Дубно та його цеховий устрій. Він прийшов до висновку про те, що власне ремісники створили в Україні міста, міську культуру та міське право та побут.

Порівняльний аналіз ремісничого устрою волинських міст виконано в публікації історика В. Пришляка, що розкриває цехове ремесло Ковеля в XVI – XVIII ст. Згадки про цеховий лад Луцька наявні в роботі львівського дослідника А. Зайця. Найбільш ґрунтовні дослідження з історії цехів міст Волині у XVIII ст. належать авторству А. Фелонюка. Це два нариси, що присвячені ремісничому середовищу Мізоча останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. та статуту цеху Мізоча 1763 р.

Достатньо підставово представлено зв'язок ремісничого середовища з життям та потребами Жидичинського монастиря у статті В. Александровича. Автор опублікував контракти ремісників на здійснення окремих ремісничих робіт при духовній обителі.

Водночас існує доволі широке поле для компаративістичних досліджень ремісничого устрою міст Волині зі Львовом і Києвом тощо. Так, ґрунтовна монографія й статті М. Капралія стосовно львівського шевського цеху ранньомодерної доби. Досліднику належить і низка розвідок про цехові звичаї-правила й повсякденне життя шевців. Вичерпний перелік ремісничих професій Львова подано в монографії та публікації О. Зайця. Позитивно оцінюючи здобутки історіографії з названої теми, приходимо до висновку про потребу подальшого поглибленого вивчення саме ремісничого виробництва у цехах Волині XVIII ст.

Мета та завдання. Метою даної магістерської роботи є глибоке вивчення ремісничого виробництва на Волині у XVIII столітті з метою реконструкції його ролі в економічному та соціокультурному розвитку регіону. **Завдання** включають аналіз типових ремісничих галузей, вивчення ролі ремісників у соціальній структурі, а також оцінку впливу економічних та політичних факторів на розвиток цього виду виробництва.

Об'єкт і предмет дослідження. Об'єктом дослідження є ремісниче виробництво на території Волині, предметом – його структура, розвиток та вплив на соціально-економічну динаміку регіону у XVIII столітті.

Аналіз джерельної бази. Дослідження історії цехів на Волині пов'язане зі певними труднощами, що пов'язані із незначною кількістю історичних джерел, що збереглися і дійшли до нашого часу. Джерельна база дослідження включає опубліковані документи. Серед них статут цеху Мізоча 1763 р., контракти ремісників із Жидичинським монастирем тощо. Окреслені документи дають можливість отримати повніший та об'єктивний образ ремісничого виробництва на Волині.

Методи дослідження. Для досягнення поставлених завдань використовуватимуться методи аналізу архівних та археологічних джерел, порівняльного аналізу, історіографічного аналізу, а також методи системного та комплексного підходу.

Хронологічні й географічні рамки. Дослідження охоплює XVIII століття та стосується території Волині, враховуючи вплив прилеглих регіонів на ремісничу сферу.

Практичне значення і практична апробація. Результати дослідження можуть використовуватися для більш глибокого розуміння історичного контексту розвитку Волині, а також для вдосконалення стратегій збереження та просування ремісничих традицій у сучасному суспільстві.

Новизна отриманих результатів. У випадку виявлення нових аспектів або інтерпретацій, надання нових перспектив у розумінні ремісничого виробництва, можлива доповідь про новизну отриманих результатів.

Структура роботи. Магістерська робота складається із вступу, трьох розділів, висновків і списку використаних джерел, додатку.

РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНІ АСПЕКТИ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ МІСТ ВОЛИНИ У XVIII СТ.

Економічне становище міст Волині, як і всієї Правобережної України, у першій половині XVIII ст. визначалося специфікою розвитку Речі Посполитої, яка на той час переживає кризу і занепад. Характерною рисою для Речі Посполитої була відносна слабкість міст, які в переважній більшості знаходилися в залежності від магнатів і шляхти. Причинами такого занепаду були війни попереднього періоду, часті напади турок і татар, а також напади шляхетських військ. Економічний занепад Волині був спричинений також політичною кризою Речі Посполитої, яка в XVIII ст. переживала період анархії, боротьбу між окремими магнатами, які були панівною силою на Правобережжі. Польські магнати відбудовуючи своє зруйноване господарство, намагалися всілякими засобами відшкодувати збитки за рахунок безпосередніх виробників – селян і городян, при цьому порушуючи права і привілеї міст.¹ Особливо це відбилося на становищі міст, розвиток яких загальмувався на тривалий період. Негативним було й те, що окрім магнатських утисків, у міській справі безконтрольно втручалися воєводи, старости та інші державці.²

Розглядаючи проблему економічного розвитку міст на Волині у XVIII ст., необхідно з'ясувати кількість міських поселень у Волинському воєводстві та їх заселеність. З 1569 р. внаслідок Люблінської унії до останньої третини XVIII ст. воєводство входило до складу Речі Посполитої. Географічно регіон займав території басейнів правих приток Прип'яті – Горині, Стиру, Стоходу, Турії і межував на півночі з Пінським повітом Брестського воєводства, на північному заході й частково на заході з Холмською землею Руського Воєводства, на заході – з Белзьким воєводством

¹ Бранцева Т. Деякі питання визвольної боротьби трудящих мас в містах Правобережної України в першій половині XVIII ст. *Вісник Київського університету*. Київ, 1978. Вип. 21. С.71.

² Тхор В. І. Соціально-економічний розвиток Луцька у другій половині XVII–XVIII ст. *Минуле і сучасне Волині: (тези доп. та повідомл. Волин. регіон. іст.-краєзн. конф.)*. Луцьк. 1985. С. 205

і Львівською землею Руського воєводства, на півдні – Тербовельським повітом Галицької землі Руського воєводства, Кам'янецьким і Летичівським повітами Подільського воєводства, на сході – з Житомирським і Овруцьким повітами Київського воєводства.³

На теренах Волинського воєводства існувало близько 110 міст та містечок у XVIII ст. У воєводстві домінували приватновласницькі міста (91%), друге місце розділили королівські (державні) (4,5 %) та духовні (4,5 %).⁴ За даними скарбової комісії 1775 р. кількість міських димів у Волинському воєводстві становила 23417.⁵ Помноживши кількість димів на розрахований українськими ученими-демографами середній коефіцієнт 6,5 особи на дим, отримаємо 152.210 городян Волині. Найбільші міста регіону – Дубно, Луцьк, Кременець, Острог, Володимир, Старокостянтинів та ін.⁶

Народно-визвольний рух на Правобережжі з 1702 року охопив зокрема й Волинь залучив до боротьби досить широке коло міського населення. Шляхетська сваволя, тяжкі утиски, безправне становище ремісників і міської бідноти сприяли їх зближенню. Під час національно-визвольного руху 1702-1704 років, в якому приймали участь мешканці багатьох міст Правобережної України, повстанським загонам вдалося оволодіти низкою міст, зокрема Старокостянтинівом.⁷

Після примирення з Туреччиною у 1699 р. польська влада вирішила ліквідувати козацькі полки на Правобережжі, що їх очолювали С. Палій, С. Самусь, З. Іскра, А. Абазин. Повстання що охопило спочатку Київщину, згодом дійшло до Волині. Одним з найактивніших учасників цього руху став

³ Гаталяк О. М. Суспільно-економічний розвиток Волині у складі Польщі у XVI-XVIII ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Географія.* 2016. № 1. С.36.

⁴ Близняк М.Б. Городяни Волині XVIII ст.: національний склад та конфесійні характеристики. *Збірка матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції «Урбаністичні студії: сучасний стан та перспективи розвитку» (м. Дніпро, 25 квітня 2018 р.).* Дніпро, 2018. С. 139.

⁵ Крикун М. Воєводства Правобережної України в XVI –XVIII ст. Статті і матеріали. Львів. 2012. с.702 С.421.

⁶ Близняк М.Б. Городяни Волині XVIII ст.: національний склад та конфесійні характеристики. *Збірка матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції «Урбаністичні студії: сучасний стан та перспективи розвитку» (м. Дніпро, 25 квітня 2018 р.).* Дніпро, 2018. С. 140.

⁷ Бранцева Т. Деякі питання визвольної боротьби трудящих мас в містах Правобережної України в першій половині XVIII ст. *Вісник Київського університету.* Київ, 1978. Вип. 21. С.72.

волинський шляхтич, громадський діяч і поет – гуманіст Данило Братковський. Він брав активну участь у суспільно-політичному житті Волині. Його збірка сатиричних віршів «Світ, переглянутий по частинах» висміювала тогочасні польські порядки і в значній мірі, поряд із згаданими листами і відозвами, спричинила до арешту і страти поета у Луцьку у 1702 р.⁸

Повстанський рух щоразу збільшувався. У 1702 р. біля Старокостянтинова повстанцями було розгромлено низку маєтків.⁹ На високий рівень руйнувань вказує й той факт, що на початку 1700-х рр. згадувалося: «через бунти козацькі і воєнну революцію спустошення Заславського князівства було настільки велике, що місто Заслав практично пустелею zostав, без доброго урядування та нагляду». Подальші військові знищення лише призвели до того, що місто знаходилося на межі розорення. Зокрема, у 1702 р. Старий та Новий Заслав і навколишні села вкотре знищуються повсталим людом»¹⁰.

Не маючи змогу самостійно впоратися з повстанням, яке перетворилося у могутній народний рух, поляки звернулися за допомогою до московського царя. Петро I віддав наказ Іванові Мазепі окупувати Київщину та Волинь і йти на допомогу польському королеві Августові II. У 1704 р., гетьман І. Мазепа поширив свою владу на Правобережжя. Цікаво, що під час свого перебування у Любарі, де колись проходив кордон козацької держави, Мазепа звелів насипати могилу. Як вважають дослідники, це мало символізувати стремління гетьмана до об'єднання українських земель.¹¹ Важливу роль відіграло бажання Петра I залучити на свій бік польських магнатів. Тому, не рахуючись з інтересами України, він манив їх до себе обіцянками знову віддати Польщі Правобережну Україну. Козацька

⁸ Бачинський В. М., Гром В. М., Цибульський В. І. Волинь у XVI – XVIII століттях. Навч. посібник. Рівне. 1997. С. 72 – 73.

⁹ Баранович О. Упадок городів Речі Посполитой. *Вопросы истории*. 1947. С. 32.

¹⁰ Берковський В. Джерела правового статусу міського життя Південно-Східної Волині на початку XVIII ст. (на прикладі Старого та Нового Заслава). *Огляди джерел та документальні нариси. Архіви України*. 2011. № 4. С.147.

¹¹ Бачинський В. М., Гром В. М., Цибульський В. І. Волинь у XVI – XVIII століттях. Навч. посібник. Рівне. 1997. С. 73.

старшина болісно на це реагувала, а при нагоді переходила у рішучий наступ проти польського панування. Зокрема, гетьман Мазепа, коли вже не було необхідності критися зі своїми планами переходу до Карла XII, наказав Андрію Войнаровському, який командував козацьким військом на польській Україні, покінчити з волинськими магнатами. Таким чином «почалася різня та руїна, і козаки шукали помсти за віковий гніт на своїх дорогах».¹²

Окрім того негативним чинником розвитку економіки на Волині стали події Північної війни (1700–1721 рр.). Через територію Волинського воєводства постійно проходили війська воюючих сторін, унаслідок чого було розорено і спустошено чимало міст регіону: Острог, Кременець, Заслав, Ляхівці, Славута та ін. Постої військ розорили місцеве населення. Міщани змушені були забезпечувати військових продуктами, фуражем, надавати їм житло. Так, 26 серпня 1705 р. гетьман І. Мазепа й 40000 козаків та 15000 російських військ проходили поблизу Острога. В місті затрималось 8000 російської піхоти під командуванням С. Неплюя. Літом 1707 р. в Острозі знову квартирувалась російська піхота під командуванням генерала Б. Шереметьєва.¹³ Щодо руйнувань, завданих місту і частині волості в даний період, то інвентар 1708 р. зазначає: «за валом від Межиріча фільварок був, який Москва спалила», село Грем'яче було повністю спустошене під час перебування тут російських військ, зазнало занепаду і село Хорів, де «фільварок від квартирування військ московських зруйнований в 1707 р.»¹⁴

У 1705 р. у місті Дубно перебував Іван Мазепа. Власне в цьому місті гетьман отримав орден Св. Івана Єрусалимського і звання Мальтанського кавалера. В цей період він відвідав і Крем'янець, де був у княгині А. Дольської. Вона схилила його до союзу із шведами. Перебування козацького війська протягом 1705-1708 рр. зафіксоване також в районі Корця, Степані та

¹² Бачинський В. М., Гром В. М., Цибульський В. І. Волинь у XVI – XVIII століттях. Навч. посібник. Рівне. 1997. С. 74 – 75.

¹³ Бирук М. Інвентарі Острожчини першої чверті XVIII ст. як джерело вивчення господарського стану Острозької волості. *Наукові записки. Серія "Історичні науки"*. 2009. Вип. 14. С. 74.

¹⁴ Бирук М. Населення Острожчини в першій чверті XVIII ст. *Наукові записки: Історичні науки*. Острог. 2008. Вип. 13. С. 345.

ін. Одночасно тут знаходилися і російські війська під орудою князя Меншикова. Зокрема, у 1705 р. вони проводили наступ на Дубно, що його на той час окупували шведи. Однак до серйозного зіткнення тоді не дійшло.¹⁵

Окрім козацьких і російських військ, є згадки про кількаразове відвідування Волині шведами. Про це згадував шведський генерал Адлер Фельд про перебуванні на Волині: «Вступивши на Волинську землю, ми знайшли, чудовий край, прекрасні великі села, але вони були зовсім безлюдні, бо мешканці при нашому наближенні розбігалися на всі боки. Чудова країна була зовсім пустинна. В селах, які дуже великі, не зустрічалось жодної живої душі, і ніяких припасів, все було замкнено в містах».¹⁶ В перших днях червня 1706 р. в місто Рівне зайшли шведи, однак застали його пустим, забрали тільки те що лишилося і знищивши декілька будинків пішли далі в дорогу. Декілька тижнів по тому в околиці і до міста зайшло російське військо, чисельністю 10 полків, і стояло тут до жовтня 1707 року. Всі ці лиха та невдачі, а разом з тим віддаленість власників, які доручили управління маєтком жадібним губернаторам або орендарям, призвели до остаточного знищення. Міські будинки були майже всі зруйновані і стали пустками.¹⁷ Весною 1706 р. в Острозі зупинився генерал І. Стембек, з міста було взято значну контрибуцію.¹⁸

Варто згадати й те, що в ході військових маневрів на Волині побували Карл XII і Петро I. Відомо, що у 1711 р. московський самодержиць видав у Луцьку грамоту молдавському господарю Д. Кантемиру про прийняття його зі всім князівством у довічне російське підданство.¹⁹

¹⁵ Бачинський В. М., Гром В. М., Цибульський В. І. Волинь у XVI – XVIII століттях. Навч. посібник. Рівне. 1997. С. 73.

¹⁶ Бачинський В. М., Гром В. М., Цибульський В. І. Волинь у XVI – XVIII століттях. Навч. посібник. Рівне. 1997. С. 75.

¹⁷ Krz. J. *Równie. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Warszawa: nakł. F. Sulimierskiego, W. Walewskiego, 1888. T. IX. S. 821.

¹⁸ Бирук М. Інвентарі Острожчини першої чверті XVIII ст. як джерело вивчення господарського стану Острозької волості. *Наукові записки. Серія "Історичні науки"*. 2009. Вип. 14. С. 74.

¹⁹ Бачинський В. М., Гром В. М., Цибульський В. І. Волинь у XVI – XVIII століттях. Навч. посібник. Рівне. 1997. С. 75.

У 1763 р., по смерті Августа III, Катерина II ввела до Польщі російські військові сили для популяризації свого кандидата на польський трон. Через Устилуг 19 травня 1763 р. проходили дві російські дивізії: генерала Долгорукова і князя Дашкова, котрі грабували по дорозі все що їм потрапляло. 7 липня 1792 декілька тисяч російських військових проходили через Волинь під командуванням генерала Михайла Каховського – головнокомандувача армії, відправленого Катериною II до Польщі «для оборони давніх свобод шляхетських». Після витіснення незначного польського відділу, росіяни затрималися в Володимирі на п'ятиденний постій, впродовж якого пограбували місто, монастир і почали різати єврейську людність.²⁰

Необхідно звернути увагу і на посилення феодалного і релігійного тиску з боку уніатів і католиків, що поглиблювало соціальні і національні проблеми, спричинювало до нових заворушень в регіоні. Вже у 1712 р. коронний гетьман Адам Синявський відзначав, що в районі Острозької ординації діють свавільні загони.²¹ 1734 р. на Поділлі розпочинається перше гайдамацьке повстання. Загони під командуванням полковника Верлана здійснюють походи і на Волинь, руйнуючи панські маєтки і поповнюючи свої загони місцевими повстанцями.

Доля Правобережної України XVIII ст. характеризується безперервною боротьбою населення. Однією з найбільш поширених форм соціального протесту була втеча як селян, так і міщан, особливо міських ремісників. Причиною втеч населення були також грабіжницькі наїзди шляхетських військ у ході міжусобиць. Соціальний протест у містах проявлявся також в підтримці гайдамацького руху. У 1726 р. мешканці містечка Торговиці були обкладені штрафом у 2230 злотих за підтримку гайдамаків. Активність дій повстанських загонів пояснювалася їх тісним зв'язком з місцевим населенням, від якого вони отримували цінні відомості, зокрема провідників,

²⁰ Ołdakowski E. Uściług – zapomniany port Wołynia. *Znicz*. 1936. № 6. S. 83-84.

²¹ Бачинський В. М., Гром В. М., Цибульський В. І. Волинь у XVI – XVIII століттях. Навч. посібник. Рівне. 1997. С. 76.

харчі, сховища. Яскравим прикладом є підтримка повстанців міщанами Любара, котрі попередили гайдамаків, які підійшли до міста, про великі сили противника. У цей час міська торгівля і ярмарки використовувалися для зв'язку з гайдамаками, про що свідчить конфіскований урядовцями у місті Торчин «Проект уставу плебейського» у 1767 році. Автор проекту звертався з закликом про спільну боротьбу не тільки до українців і польських селян, а й міської бідноти.²² Василь Тхор вказує, що населення Луцька постійно вело боротьбу проти соціального та національно-релігійного гніту, а місцеві жителі входили до складу гайдамацьких загонів, що діяли поблизу навколишніх місць протягом ряду років в середині і другій половині XVIII ст.²³

У травні 1768 р. на Правобережжі спалахнуло нове велике народне повстання проти польсько-шляхетського гніту, на чолі якого стояли І. Гонта і М. Залізник. Цей рух носив значний відтінок релігійної нетерпимості православних і католиків і був направлений проти конфедератів, які в м. Барі на Поділлі провели свою конференцію з метою посилити позиції польської влади. Проте, не всі волинські магнати підтримували конфедератів. Князі Четвертинські і Любомирські не сприяли їм, а Сангушки й Радзивили вагалися.²⁴

Гайдамацьке повстання вдалося придушити лише спільними зусиллями польських і російських військ. По Волині, як і по всій правобережній Україні, прокотилася хвиля репресій і переслідувань, антифеодальний рух вдалося знизити. Проте, наприкінці XVIII ст. тут відбулися події, які дістали назву «Волинської тривоги». У ніч з 30 на 31 березня 1789 р. у с. Невіркові поблизу Рівного було вбито шляхтича Ігнатія Вилежинського, його дружину і слуг. Повсталіх селян швидко піймали і засудили на смерть, але звістка про ці

²² Брянцева Т. Деякі питання визвольної боротьби трудящих мас в містах Правобережної України в першій половині XVIII ст. *Вісник Київського університету*. Київ, 1978. Вип. 21. С.75-76.

²³ Тхор В. І. Соціально-економічний розвиток Луцька у другій половині XVII – XVIII ст. *Минуле і сучасне Волині: (тези доп. та повідомл. Волин. регіон. іст.-краєзн. конф.)*. Луцьк. 1985. С. 205.

²⁴ Бачинський В. М., Гром В. М., Цибульський В. І. Волинь у XVI – XVIII століттях. Навч. посібник. Рівне. 1997. С. 77.

події викликала неабияку тривогу поміщиків та урядовців. У повітові міста – Володимир, Луцьк, Кременець – прибули війська, розпочалися арешти, понад 30 селян і городян було страчено, у тому числі, у Дубно – 13 чоловік, у Луцьку – 5 чоловік.²⁵

Так само на 1789 р. припала активізація руху міщан Луцька і деяких інших міст Волині. Тому, коли лучани почали скликати збори для обрання депутатів до загальнопольської наради, то польська влада звинуватила їх в організації повстання.²⁶

Важливим чинником, що негативно позначився на економічному розвитку були міграційні процеси в першій чверті XVIII ст., перш за все, у Подільське воєводство, яке у 1699 р. згідно з Карловицьким мирним договором перейшло від Туреччини до Речі Посполитої. На той час воно було дуже спустошене і малолюдне, що й спричинило втечі сюди населення із інших воєводств. Волиняни становили значну частину втікачів, які поселилися у Летичівському повіті. Зокрема, є відомості про 763 родини з Волинського воєводства, серед яких було 48 родин із міста Острога. Ймовірно частина переселенців до Волинського воєводства втекла саме з Поділля, рятуючись від татарського панування, а тепер за сприятливіших умов знову повернулися назад.²⁷ Внаслідок збільшення феодальної експлуатації, міграції населення з Волині відбувались у середині XVIII ст. на територію Київського та Брацлавського воєводств. Переселенці отримували так звані «слободи», що дозволяло їм згідно з тогочасними розпорядженнями магнатів не сплачувати впродовж 5 – 6 років данин. Міграції ставали причиною зменшення кількості міського населення на теренах Волинського воєводства.²⁸

²⁵ Бачинський В. М., Гром В. М., Цибульський В. І. Волинь у XVI – XVIII століттях. Навч. посібник. Рівне. 1997. С. 78.

²⁶ Бачинський В. М., Гром В. М., Цибульський В. І. Волинь у XVI – XVIII століттях. Навч. посібник. Рівне. 1997. С. 79.

²⁷ Бирук М. Населення Острожчини в першій чверті XVIII ст. *Наукові записки: Історичні науки*. Острог. 2008. Вип. 13. С. 351 – 352.

²⁸ Близняк М. Соціально-економічний розвиток містечок на півночі Острозького повіту в кінці XVIII ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог. 2011. Вип. 17. С. 83.

Негативним чинником розвитку міської економіки була також і посесія, тобто передача міст в оренду. Посесор вносив орендну плату готівкою, як правило наперед, і отримавши у власника на певний термін права над містом, він намагався за цей термін повернути ці гроші, при цьому не соромлячись грабував населення: що буде далі з містом і пограбованими жителями, його мало цікавило. Все це було відомо власникам міст, проте з року в рік вони віддавали міста в оренду. Щоб отримати високу орендну плату, власнику міста потрібно було думати не про надання пільг підданам, а про отримання якнайбільших доходів – про встановлення і закріплення повинностей.

У 1701 р. кн. Любомирська віддала м. Старокостянтинів в посесію на 3 роки. В 1719 р. старокостянтинівці просили князя, власника міста: «не віддавай нас, спадкових своїх підданих, в вічну неволю, бо всі підемо».²⁹ У XVIII ст. місто Заслав та навколишні села віддають в оренду, що негативно вплинуло на розвитку місцевої торгівлі.³⁰

До стримуючих факторів економічного розвитку належали пожежі, які своїми руйнівними наслідками зводили нанівець працю багатьох поколінь. Відновлення продуктивних сил міста лягало важким тягарем на плечі його мешканців, попри надання у таких випадках певних пільг з боку власників міст.³¹

У Старокостянтиніві у 1709 р. пожежа знищила 62 будинки християн, 2 будинки євреїв, а пожежею 1710 р. – 40 будинків християн і 6 будинків євреїв.³² У 1704 р. Старий Заслав спіткала велика пожежа, в результаті якої повністю знищились вогнем 6 єврейських та 1 християнський шинок, всі міські винниці.³³ Відомо, що податкові пільги у зв'язку з пожежею отримали

²⁹ Баранович О. Упадок городів Речі Посполитої. *Вопросы истории*. 1947. С. 31.

³⁰ Берковський В. Джерела правового статусу міського життя Південно-Східної Волині на початку XVIII ст. (на прикладі Старого та Нового Заслава). *Огляди джерел та документальні нариси. Архіви України*. 2011. № 4. С.148.

³¹ Близняк М. Заходи протипожежної безпеки у містах Волині у XVIII ст. (На прикладі міста Дубно). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: *Історичні науки*. Острог. 2020. Вип. 30. С. 6.

³² Баранович О. Упадок городів Речі Посполитої. *Вопросы истории*. 1947. С. 30-31

³³ Берковський В. Джерела правового статусу міського життя Південно-Східної Волині на початку XVIII ст. (на прикладі Старого та Нового Заслава). *Огляди джерел та документальні нариси. Архіви України*. 2011. № 4. С.147.

погорільці Заслава і Дубна у 1727 р. і поряд з іншими визначеними категоріями мешканців були звільнені («libertacye od placenia») від сплати «міської складки». На зібранні «колегії тридцяти мужів» в Олиці у лютому 1780 р. було вирішено звільнити від сплати податків тих міщан, будинки яких були пошкоджені пожежею, а ті грошові збори, які були сплачені чотирма погорільцям вирішено їм повернути. На початку 1780-х рр. значна частина міста Луцька була знищена пожежею. Внаслідок пожежу 1781 року зокрема згорів й костел Капуцинів, але незабаром був повністю відбудований.³⁴

У 1727 р. в місті Дубно, було видано інструкцію, деякі пункти якої були спрямовані на вирішення питань пожежі у місті та ліквідації її наслідків.³⁵ Так, кожен господар в своєму дворі повинен мати ряд необхідного інвентарю для гасіння пожежі: гак з дерев'яним держакон, шкіряне відро, сокира, ківш завжди наповнений водою, драбину, по якій можна буде добратися до даху під час пожежі. Не менш важливою була вказівка тримати горища будинку у чистоті, біля димоходів не повинно бути різного мотлоху, ганчір'я, сіна та соломи. Окрім цього, значна увага приділялася коминам, які повинні б бути добре обліплені глиною, обкладені бляхою, а також, щонайменше раз на тиждень прочищені від сажі. Власники заїжджих будинків зобов'язувалися тримати свої заклади та навколишні території в чистоті та наймати нічну сторожу, завданням якої було слідкувати, щоб ніхто з заїжджих не лягав спати з люлькою в сіно чи солону. Однією з вимог було мати при кожному заїжджому будинку ліхтар, що мав світитися впродовж ночі. З документу довідуємося, що водовози повинні щоночі ставити дві бочки з водою перед ратушею. Наголошувалося на дотриманні чистоти вулиць і мостів, щоб був добрий доступ до кожного

³⁴ Ołdakowski E. Uściąg – zapomniany port Wołynia. *Znicz*. 1936. Nr. 6. S. 84.

³⁵ Близняк М. Заходи протипожежної безпеки у містах Волині у XVIII ст. (На прикладі міста Дубно). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: *Історичні науки*. Острог. 2020. Вип. 30. С. 6.

будинку у разі потреби. Тих, хто не дотримувався вищевказаних вимог могли карати оштрафувом або арештовом.³⁶

Подібні правила існували і в місті Заславі. В тогочасній ситуації, коли переважна більшість міської забудови була дерев'яною, контроль стану пожежної безпеки потребував пильної уваги. З цією метою на кожному будинку повинна була знаходитись драбина, а у дворі стояти наготові діжка з водою. В маленьких будиночках комини повинні були бути виведеними догори та перебувати в доброму стані. Бурмистри мали слідкувати за цим кожних два тижні. Якщо комин у чиємусь помешканні буде зіпсований, веліти якнайшвидше відремонтувати. Впертих карати триденним ув'язненням, а у випадку подальшого непослуху й тілесно. В цехах повинно було знаходитись по два гаки. У випадку пожежі, під страхом кари, велілось поспішати туди з тими ж гаками, водою і «з чим хто зможе». Для захисту від вогню, а також крадіжок передбачалась нічна сторожа, до котрої сплатою грошового податку повинне було долучатися і єврейське населення міста.³⁷

Характерним явищем міст Волині у зазначений період були юридики – частини території міста, наділеного Магдебурзьким правом, яка не підкорювалася міській владі та не виконувала на користь міста жодних повинностей. Наявність у містах юридик негативно позначалося на розвитку міської економіки, оскільки, з одного боку, весь тягар повинностей і податків лягав на міщан магістратської та старостинської юрисдикції, з іншого – конкуренція з боку торгово-ремісничого населення юридик завдавала чутливих збитків економічним інтересам більшості міст.³⁸

³⁶ Близняк М. Заходи протипожежної безпеки у містах Волині у XVIII ст. (На прикладі міста Дубно). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичні науки.* Острог. 2020. Вип. 30. С. 10-11.

³⁷ Вихованець Т. «Działo się na gruncie dóbr miasta Zaslavia...» Епізод з історії заславської шляхти у першій третині XVIII ст. *Ізяславицина. Від давнини до сучасності: науково-краснознавче видання.* Ізяслав; Острог, 2013. Вип. 1. С. 74.

³⁸ Заяць А. Міське суспільство Волині XVI – першої половини XVII ст. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка. 2019. С. 582.

До 20-х років XVIII ст. феодалам остаточно вдається підпорядкувати собі міста, які починають відігравати важливу роль у тогочасному економічному житті краю.³⁹ Зокрема, позитивним фактором було те, що в цей період відбувається зростання кількості міст та міських жителів, що в свою чергу призводить до активізації торговельно-ремісничої діяльності.⁴⁰

Запровадження магдебурзького права в містах України дослідники оцінювали по різному. Деякі історики дотримувалися думки, що воно було шкідливим (Володимир Антонович, Іван Каманін, Михайло Владимирський-Буданов, Михайло Грушевський, Валентин Отамановський), інші – загалом позитивно оцінювали його, твердячи, що воно тією чи іншою мірою сприяло розвитку міст (Митрофан Довнар-Запольський, Федір Тарановський, Олена Компан, Ярослав Ісаєвич, Ярослав Кісь, Петро Сас, Наталія Білоус). Рацію у своїх судженнях мають обидві сторони, і все ж видається, що об'єктивніше до цього ставляться прихильники магдебурзького права. На їхню думку, не воно, а законодавча політика верхівки Речі Посполитої стримувала розвиток міст. Андрій Заяць вважає не цілком правильною думка М. Грушевського про те, що запровадження німецького права базувалось на «зовсім готовому праві, що потім на тутешньому ґрунті майже не розвивалось». Німецьке право не було чимось монолітно застиглим, раз і назавжди даним – у різних країнах воно мало різні модифікації і навіть назви, не кажучи вже про те, що до нього суттєво вкраплювались звичаєві норми. Доцільно зазначити також, що середовищем формування та кристалізації магдебурзького права були міста Німеччини, де рівень особистої свободи був досить високим. Німецьке право несло в міста не дріб'язкову регламентацію їх життя, а певну його організацію, складовими елементами якої були особиста свобода міщан, впорядкування повинностей, просторова перебудова, міське самоврядування. Міра впровадження цих складових у реальне життя залежала значним чином

³⁹ Баранович О.І. Панське місто за часів Польської держави (Старий Костянтинів). *Записки історико-філологічного відділу ВУАН*. Київ. 1928. С. 37.

⁴⁰ Бачинський В. М., Гром В. М., Цибульський В. І. Волинь у XVI – XVIII століттях. Навч. посібник. Рівне. 1997. С. 79-82.

уже від самих міст та їх власників. Серед позитивів магдебурзького права, безумовно, постає переконливий аргумент: воно надавало міщанам можливість вибрати чи змінювати свій фах, створювало їм правову базу для торгово-ремісничих занять. Значний вплив на формування і подальшу долю міського самоврядування мав власник міського поселення (для приватновласницьких міст) чи староста або державця (для міст великокнязівських/королівських). Традиційно вважається, що власники міст були їх повноправними господарями, і це, звичайно, правильно, однак необхідно пам'ятати, що ступінь міського самоврядування певною мірою залежав і від міської громади – її сили, відпорності, зокрема уміння ладити з власником міста. Королівські міста навряд чи були у кращому становищі, постійно зазнаючи утисків з боку старост.⁴¹ Магдебурзьке право отримує ряд нових міст Горохів, Турійськ, Клевань, Миляновичі, Торговиця.⁴² Також право на міське самоврядування отримують у 1755 році Заслав (підтвердження повторно), 23 вересня 1761 року Мізоч та Аннопіль.^{43 44 45} 23 жовтня 1758 року, за сприяння Рози-Розалії Поцейової, міське право отримав Устилуг, який з цього часу відомий також як Ружиямпіль.⁴⁶ Таку назву містечко отримало на честь власниці міста, яка доклала значних зусиль для розвитку даного поселення. Виникнення такої значної кількості міських поселень пояснюється і зацікавленістю магнатів, які поряд зі своїми амбіційними планами переслідували і фіскальні, розуміючи і переконуючись

⁴¹ Заяць А. Магдебурзьке право в містах Правобережної України у XV – першій половині XVII ст. *Ефективність державного управління*: зб. наук. Праць Львівського інституту державного управління при Президентіві України. Львів, 2009. Вип. 18 / 19. С. 229 – 230.

⁴² Гаталяк О. М. Суспільно-економічний розвиток Волині у складі Польщі у XVI-XVIII ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Географія*. 2016. № 1. С.38.

⁴³ Берковський В. Джерела правового статусу міського життя Південно-Східної Волині на початку XVIII ст. (на прикладі Старого та Нового Заслава). *Огляди джерел та документальні нариси. Архіви України*. 2011. № 4. С.149.

⁴⁴ Фелонюк А. Юзеф Дунін-Кравицький та Магдебурзьке право Мізоча на Волині. Рівне, 2011. с. 28. С. 4.

⁴⁵ Близняк М. Соціально-економічний розвиток містечок на півночі Острозького повіту в кінці XVIII ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог. 2011. Вип. 17. С. 84.

⁴⁶ Oldakowski E. Uściług – zapomniany port Wołynia. *Znicz*. 1936. Nr. 6. S. 82.

у тому, що з містечок, навіть невеликих, можна отримати прибутків у кілька разів більше ніж із сіл.

Значного розвитку набуває місто Заслав, що належало Павлу-Каролу Сангушко. На початку XVIII ст. князь Сангушко був найвпливовішою людиною Волинського воєводства. В період з 1720 – 1745 рр. князем було реконструйовано Новозаславський замок. При дворі власника міста існувала капела. Відомо що «капельмайстер Ганс» отримував зарплату 600 злотих на рік. У 1728 р. при дворі князя працював італійський музикант Юзеф-Бернард д'Апрільє.⁴⁷ Діяльність музичного колективу в Заславі, що діяв в 1711 – 1733 рр. докладно проаналізувала Ірена Беньковська. Дослідниці вдалося з'ясувати імена музикантів, апогей діяльності яких припадає на 1732 р.⁴⁸ Наявність музикантів при князівському дворі потребувала значних витрат. Цікавим є той факт, що у 1720 – 1740 рр. на утримання двору в Любартові, до якого входило 120 осіб, щорічно витрачали майже 50 тис. злотих, на зарплату ж музикантів – 20 тис. злотих.⁴⁹

Важливе місце у функціонуванні магістратів ратуш та міст посідали цехи. Все це виявлялося у чималому впливі на культуру самоврядування міст Волині цехів. У першу чергу через він реалізовувався через участь цехмістрів у роботі магістратів та ратуш. Тут слід виходити із того, що цехи були не лише економічними виробничими корпораціями, а й військовими та регіональними самоврядними організаціями. Досить часто вони мало свою церкву, власну атрибутику (емблему, прапор, печатку, цехову скриньку тощо). Значною мірою цехи впливали на організацію міського самоврядування, засідання яких відбувалися у присутності представників цехового самоуправління. Часто-густо цехмістри були членами магістратів та ратуш, тому безпосередньо приймали рішення щодо організації життя та діяльності конкретних міст.

⁴⁷ Кузьмінський І, Годек А. Музична спадщина міста Заслава (17– 18 ст.). *Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. Студії мистецтвознавчі*. Київ. 2018. Вип. 3. С. 44.

⁴⁸ Bieńkowska I. *Kapela nadworna Pawła Karola Sanguszki. Острозька давнина*. Острог. 2020. Вип. 7. С. 38.

⁴⁹ Кузьмінський І, Годек А. Музична спадщина міста Заслава (17– 18 ст.). *Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. Студії мистецтвознавчі*. Київ. 2018. Вип. 3. С. 47.

В особливо важливих випадках, коли рада міста не бажала приймати на себе відповідальність за прийняті рішення, вона скликає весь магістрат, цехмістрів усіх цехів та сходку усіх міщан. 21 квітня 1701 р. магістратом м. Ковель було прийнято рішення – «ми уряд г. Ковеля, а також и цехмистри, именем всего посполства объявляем на основании королевских привилегий сдачу в оренту городских доходов».⁵⁰ Аналогічно цеховиків запрошують і в місті Кременеці для прийняття важливих рішень – «весь уряд г. Кременца сов сем городом и сов семи цехами торжественно протестует против незаконных действий старостинского уряду»⁵¹. Отже, цех міста впливав на фінансове його господарство колегіально, зокрема й через цехи. Аналогічною виглядала ситуацію і в центрі волинського воєводства – Луцьку. Магістрат відзначав, що важливі справи у місті вирішувалися «сов сем посполством и цехами»⁵².

Необхідно звернути увагу на те, що цехи відзначалися не лише економічною потужністю, але й військовою організацією. Справа у тому, що цехи становили основу міського ополчення. Таким чином цехи брали участь у святкових військових парадах, організованих магістратами. Перед строем у містах члени цеху несли оздоблений прапор. Під час загальноміських урочистостей організовувалися хресні ходи цеховиків. В останньому випадку окрім прапора попереду несли ще й хрест, цехові емблеми, кольорові свічки тощо. Звертає на себе увагу той факт, що цехи могли вишиковуватися в процесі виконання смертних вироків. Так було у місті Дубно у 1719 р., коли під час страти селянина О. Говина за вбивство вагітної дружини перед «судним домом» було вишиковано у бойовий стрій зі зброєю у руках численні міські цехи⁵³.

⁵⁰ Отамановский В.Д. Развитие городского строя на Украине в XIV – XVIII вв. и магдебургское право. *Вопросы истории*. 1958. №3. С. 130.

⁵¹ Отамановский В.Д. Города Правобережной Украины под владычеством шляхетской Польши от середины XVII до конца XVIII века. Проблема возникновения и развития украинского феодального города. Историческое исследование: дис. ... доктора ист. наук. Саратов, 1954. Т. II. С. 252 - 253.

⁵² Гурбик А.О. Міське самоврядування та самоврядні засади сільських громад. *Історія української культури у п'яти томах. Українська культура другої половини XVII – XVIII століть* / Редкол. тому: Смолій В.А., Попович М.В., Сас П.М. та ін. Київ: Наук. думка, 2003. Т. 3. С. 252.

⁵³ Отамановский В.Д. Развитие городского строя на Украине в XIV – XVIII вв. и магдебургское право. *Вопросы истории*. 1958. №3. С. 131.

У співпраці між магістратами та цехами зустрічалися й різноманітні суперечки та конфлікти. Частими ставали випадки, коли цехи висували до магістратів претензії через те, що останні дозволяли селитися у місті ремісникам-конкурентам, яких звільняли від податків. Все це завдавало шкоди як місту, так і цеховому виробництву. Нерідко магістрат протегував у своїх володіннях ремісникам-партачам, що порушувало монополію міських цехів⁵⁴.

Міська влада неодноразово втручалася у цехове виробництво та у їх самоврядування. Магістрати пильно стежили, аби майстри не приймали до цеху ремісників, які не були мешканцями міст. Якщо такі випадки з'ясовувалося, то цехмістрів зобов'язували негайно звільнити з роботи таких ремісників під загрозою тюремного ув'язнення самих цехмістрів.

Невід'ємним елементом системи міської культури Волині XVIII ст. стали ярмарки та торги, так як тогочасна торгівля мала значний вплив на економічний розвиток міст. Вдале географічне розташування робило Волинь одним з провідних центрів торгівлі. Розвиток торгово-грошових відносин і поглиблення суспільного поділу праці зумовили збільшення ролі міст як центрів торгівлі.⁵⁵

Важливе місце в економічному житті Волині займало єврейське населення, яке активно займалося колонізацією міст, вони отримували підтримку польських магнатів і жваво займалися торговельною діяльністю.⁵⁶ Загалом чим вище було торговельне значення воєводства, тим більша кількість євреїв там мешкала.⁵⁷ Євреї, на думку окремих дослідників, стали «першокласними агентами урбанізації». Отримавши привілей від короля,

⁵⁴ Гурбик А.О. Міське самоврядування та самоврядні засади сільських громад. *Історія української культури у п'яти томах. Українська культура другої половини XVII – XVIII століть* / Редкол. тому: Смолій В.А., Попович М.В., Сас П.М. та ін. Київ: Наук. думка, 2003. Т. 3. С. 253.

⁵⁵ Герасименко О. Ярмарки і торги в системі міської культури Волині XVI – XVIII століть. *Нова педагогічна думка*. Рівне. 2018. Вип. 2. С. 105.

⁵⁶ Перковський А.Л. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у XVIII ст. *Історичні джерела та їх використання*. Київ: Наук. думка, 1969. Вип. 4. С. 209.

⁵⁷ Близняк М.Б. Регламентация економічної діяльності єврейської громади у середині XVIII століття (епізод 1759 р. з міської метрики Любара). *Universum Historiae et Archeologiae=The Universe of History and Archeology=Універсум історії та археології (Дніпро)*. 2019. Т. 2 (27). Вип. 1. С. 75.

польський магнат міг з легкістю перетворити бідне село на економічно розвинуте місто. Привілеї надавали можливість проведення торгів та щорічних ярмарків у містах, а також магнати отримували право на пропінацію (виробництво і продаж алкоголю). Проте польські магнати не хотіли займатися тим, що вони вважали брудною справою, тому вся торгівля і виробництво алкоголю передавалася євреям. Понад 90% торговців були євреями. Завдяки жвавій економічній діяльності єврейської громади важливими торговими осередками на Волині стають Корець, Острог, Дубно.⁵⁸

Станіслав Любомирський, як власник Рівного у середині XVIII ст. почав активно займатися відбудовою міста. Для цього він сприяв напливові єврейського населення до міста.⁵⁹

Основою економіки Волині у XVIII ст. продовжувало залишатися сільське господарство. Земля була головним засобом виробництва і належала королю, шляхті та церкві. Прибуток від земельної власності одержували за рахунок селянських та міщаських повинностей. Найбільшими землевласниками на Волині були князі Замойські, Любомирські, Сангушки, Чорторійські, Вишневецькі, Яблоновські, Радзивілі.⁶⁰

Магнатське господарство тих часів важко уявити без фільварків. Необхідно було мати в великій кількості сільськогосподарські продукти. Організація фільварків на початку XVIII ст. було нелегким завданням. Населення сіл було ще досить малим, вони не встигли обзавестися своїм інвентарем. Вихід був знайдений у влаштуванні фільварків в містах і використанні на панських роботах міщан. Власники Старокостянтинова не були першими в цьому, на початку XVIII ст. так робили власники й інших сусідніх міст. Наприклад в Дубно, кожен міщанин зобов'язаний був працювати на панському полі.⁶¹ В економіку Луцька тісно впліталися міські

⁵⁸ Магочій П. Р., Петровський-Штерн Й. Євреї та українці. Тисячоліття співіснування. Вид. друге, доповн. Ужгород: Видавництво В. Падяка, 2018. С. 95.

⁵⁹ Krz. J. Równie. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Warszawa: nakł. F. Sulimierskiego, W. Walewskiego, 1888. T. IX. S. 821

⁶⁰ Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. *Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття: навч. посібн.* / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С. 166.

⁶¹ Баранович О. Упадок городов Речи Посполитой. *Вопросы истории*. 1947. С. 31-32.

села: Голешів, Красне, Кульчин, Княгинінок, Гнідава, Омеляник. Тут закладалися фільварки і пасіки заможних міщан. На Стиру та його притоках будувалися млини. Один з них в Голешеві належав до міської каси і здавався в оренду. Проте прибутки від млина одержував староста, який фактично підпорядкував його собі. В міському селі Омеляник закладалися фільварки заможних караїмів.⁶² В цілому рівень соціально-економічного розвитку Луцька у XVIII ст. у великій мірі визначався складними умовами, в яких перебували міста Речі Посполитої. Роль міста як торгово-економічного та ремісничого центра всієї округи та навколишніх земель Волині порівняно з попереднім періодом підупала. Проте незважаючи на труднощі, з якими стикнувся Луцьк у своєму розвитку, місто продовжувало залишатися адміністративним і торгово-економічним центром всієї Волині.⁶³ Фільварки відігравали важливу роль у забезпеченні панського двору сільськогосподарськими продуктами, виготовленні сировини для промислів (мукомельного, винокуріння) і вирощуванні зернових для експорту, що давало значні прибутки власникові. Фільварок був багатогалузевим товарним господарством, що ґрунтувалося на примусовій праці селян, і складався з фільваркового подвір'я та фільваркової ріллі.

Панське фільваркове господарство своєю структурою сільськогосподарського виробництва чітко корелювалося з потребами тогочасного ринку. Розгортання панщинно-фільваркової системи призводило до зменшення селянських наділів та загального зубожіння селянства. Збіднілі селяни становили резерв для найму.⁶⁴

Таким чином, на розвиток економіки у Волинському воєводстві у XVIII ст. впливав цілий ряд чинників. Народно-визвольні змагання на Правобережжі відзначилися рядом руйнувань в регіоні, в ході яких, міське

⁶² Тхор В. І. Соціально-економічний розвиток Луцька у другій половині XVII–XVIII ст. *Минуле і сучасне Волині: (тези доп. та повідомл. Волин. регіон. іст.- краєзн. конф.)*. Луцьк. 1985. С. 206.

⁶³ Тхор В. І. Соціально-економічний розвиток Луцька у другій половині XVII–XVIII ст. *Минуле і сучасне Волині: (тези доп. та повідомл. Волин. регіон. іст.- краєзн. конф.)*. Луцьк. 1985. С. 207-208.

⁶⁴ Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. *Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття: навч. посібн.* / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С. 170.

населення становило соціальну базу для повстанців. Події Північної війни стали важким тягарем для міщан, адже Волинь стала полем для маневрів козацьких, російських та шведських військ. В цих умовах на плечі міщан покладався обов'язок розквартирування військ та забезпечення їх продовольством. Початок XVIII ст. відзначається таким явищем як передача власником міст в посесію. Орендар отримавши місто в своє розпорядження намагався компенсувати витрати, при цьому грабуючи населення, подальша доля міста його не цікавила. Протягом усього XVIII ст. основою економіки Волині залишалося сільське господарство. Запровадження в міське життя фільварків хоч і мало на меті посилити економіку, призводило до закріпачення міщан, які покидали ремісниче виробництво і переходили до землеробства. Надзвичайно тяжкими і руйнівними були пожежі, котрі нищили працю цілих поколінь. Сукупність всіх негативних чинників змушували населення шукати кращої долі і породжувало такий процес як міграція. Проте незважаючи на всі негативні чинники, економічне життя на Волині активізується у другій половині XVIII ст., чому сприяло надання містам права на самоврядування, а також розвиток торгівлі.

Ремісники і магістрати міст вступали в інтенсивні взаємодії та конфронтації управління містом. Магістрат загалом контролював більшість міського управління, включав не тільки видатних представників аристократії, але й цехмістрів та ремісників. Очільники цехів часто обіймали посади владарів міста.

Отже, представники цехових корпорацій відігравали важливу роль у вирішенні міських питань, беручи участь у магістратських засіданнях. Цехи та цехова організація стали невід'ємним чинником не лише економічного розвитку міських населених пунктів, але й частинкою повсякдення та культури Волині та Правобережжя загалом.

РОЗДІЛ 2. ЦЕХОВА ОРГАНІЗАЦІЯ РЕМЕСЛА ТА РЕМІСНИЧЕ ВИРОБНИЦТВО

Ремесло та цехова організація стали індикаторами розвитку міст, товарно-грошових відносин Волинського воєводства у складі Речі Посполитої у XVIII ст. Загалом рівень ремісничого виробництва значно знизився, а зростання ремесел відбувалося нерівномірно і не відповідало уже раніше досягнутому рівню. У XVIII ст. швидше розвивалися приватновласницькі міста й містечка – Дубно, Старокостянтинів, Олика, Корець, Славута, Троянів, Турійськ, Ковель. Відомо про існування у цих містах цехів.

Отже цехи (нім. *Zeche, Zunft*) – замкнуті організації ремісників чи торговців, сформовані на основі взаємної допомоги та опіки для підтримки їхніх професійних інтересів. У Зх. Європі (XI - XVIст.) і в Україні (XIV - XVIIIст.) відігравали важливу роль в економічному та соціальному житті. Цехи з'явилися у Франції, Німеччині, Англії в XI-XII ст. і досягли повного розвитку в XIII - XIV ст. Більшість українських цехів виникла в XVI – першій половині XVII ст., тоді коли на Заході цехи занепадали. У другій половині XVII – XVIII ст. цехи в Україні не могли мати тих класичних форм, які вони мали у Нідерландах чи Італії.

У розглядуваний період на Волині ремесла, які базувалися на індивідуальній ручній праці та використанні механічних приладів, проявлялись у трьох основних формах: хатнього ремесла, дрібного виробництва на замовлення і дрібного виробництва для ринку. Однак обмеженість джерел не дозволяє створити повну картину розвитку міського ремесла в цей період, оскільки інформація з законодавчих актів, ревізійних переписів та звітів губернаторів є неповною.

Особливого розвитку цехи зазнали в німецьких країнах, звідки через Польщу поширилися і в Україні, головним чином у містах, що користувалися магдебурзьким правом. Ремісничі цехи спричинилися до розвитку міського самоуправління й творили у ньому, поряд з патриціями, купцями та іншими

станами численний прошарок населення. Прикметно, що у XV – XVII ст. в Росії цехів не було, що свідчить про відсталість міського життя.

Цехова організація майже завжди тісно пов'язувалася з релігійним братством. Тому цехи як інституції з подвійною – соціально-економічною та духовно-релігійною основою творилися під впливом та за певними організаційними зразками духовних братств. Останні, будучи об'єднаннями людей, які мали єдину духовну мету, вносили свій внесок у життя, забезпечували своїм членам певний рівень соціальної безпеки та формували моральну ідентичність, уявлення про сенс людського буття.

Цехова організація не завжди створювалася виключно для досягнення економічних цілей, існували також цехи лікарів, аптекарів, цирульників, студентів та ін. На матеріалах Волині ці факти ще не підтверджені.

Міська влада громад, які функціонували на магдебурзькому праві, санкціонувала статuti або правила для цехових організацій, встановлюючи нагляд за порядком у них. Самоврядування міста Луцька, наприклад, почалося наприкінці XV століття. У привілеях великокнязів та королів, що стосувалися магдебурзького права в Луцьку, часто згадувалися ремісники. Їм, як повноправним учасникам міського суспільства, надавалось право будувати свої майстерні та ятки, а також торгувати на ярмарках. У XVI столітті відбувалася рецесія та утворення нововведень королівської влади, але до XVII століття вже відбулася утворення та закріплення традицій, зокрема в ремісничій діяльності лучан. Цехові устава-статuti стали ключовими джерелами, де були зафіксовані основні норми ремісничих організацій міщан. Їхня наявність підтверджувала закріплене вищою владою легітимне функціонування корпорацій ремісників. Привілеї різних цехів у Луцьку, таких як різники, шевці, теслярі та мулярі, ковалі, кравці, кушнірі та чоботарі, були документовані. Хоча існувало більше цехів, інші статuti лучських братчиків-ремісників залишаються невідомими через обмежену кількість збережених документів.

Цехи виконували важливі функції в міській економіці: встановлювали монополію на торгівлю у відповідній ділянці виробництва в місті; визначали і підтримували стандарти якості товарів та послуг; встановлювали стабільні ціни на свої товари й послуги; відстоювали інтереси членів цеху в міських органах влади. Цехи були наділені судовою та поліційною владою над своїми членами⁶⁵.

У цеховій організації насамперед розглядалися некримінальні справи професійного характеру. Цехова влада могла ув'язнювати порушників дисципліни в цеху, накладати штрафи та застосовувати ін. покарання. У цеху збиралися податки, які накладала міська влада на ремісників та купців. Цехи мали свої печатки, прапори та ін. регалії, що зберігалися під замком у цеховій скрині.

Тут розвинувся середньовічний принцип корпоративізму, бо бути членом цеху означало бути міцно поєднаним глибокими, нерозривними зв'язками з ін. членами («братією»). Через належність до цеху ремісник набував соціального статусу, який фіксував його особисте місце в ієрархічному соціальному порядку і визначав його привілеї, обов'язки та, передовсім, особисту гідність. Хоча жінкам і був заборонений вступ до цехів на загальних підставах, проте реально вони тримали від 15 до 30 % майстерень у своїх руках після смерті чоловіків-майстрів. Звісно, найбільше їх працювало у таких «жіночих» фахах, як ткацтво, пекарство, вишивання та деяких ін. Найчастіше дружини та доньки майстрів допомагали своїм чоловікам та батькам у продажу їхніх виробів, стоячи за ятками й лавами з ремісничим товаром.

Найвищим органом влади в цеху були загальні збори, в яких брали участь тільки повноправні майстри. Загальні збори відбувалися щонайменше раз на квартал, де обирали керівництво цеху, вирішували найважливіші економічні, релігійні та соціальні питання. До керівництва цеху щорічно обирали 2-х

⁶⁵ Капраль М.М. Цехи [Електронний ресурс]. *Енциклопедія історії України: Т. 10: Т-Я* / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: В-во Наукова думка, 2013. URL: <http://surl.li/ocdem> (дата звернення: 22.09.2023 р.).

(найчастіше) або 4-х цехмістрів. Вибір керівництва цеху затверджували міські райці, приймаючи присягу від цехмістрів на вірність місту та королю. В обов'язки цехмістрів входили: періодичне проведення загальних зборів цеху (цугантів), стеження за дотриманням статутних приписів та дисципліни, здійснення виконавчої влади в цеху, наприклад, під час прийому на навчання учнів чи розподілу між майстрами прибулих із мандрівки підмайстрів, при покаранні порушників спокою, контролі за якістю продукції тощо.

Обрані цехмістри підбирали собі старших майстрів, які в більшості цехів іменувалися столовими. Назва вказувала, що початково столові повинні були стежити за порядком («за столами») на цехових засіданнях. Їхня кількість коливалася від 2-х до 8-ми осіб. В їхні обов'язки (спільно із цеховим писарем) входив нагляд за фінансовим обігом цеху, витратами та прибутками, що надходили до цехової скриньки. Столові підписувалися під цеховими рахунками кожного року, а цехмістри без них не мали доступу до цехової скриньки, ключ від якої зберігався у столових майстрів. Для виконання інших цехових функцій цеховики обирали писаря, збирачів податків у цеху, провізорів церковного майна в цеховому храмі чи капличці та ін. цехових урядників⁶⁶.

Старі цехмістри та столові разом із новообраними утворювали групу старших майстрів цеху, котрі колегіально могли приймати рішення. Треба відмітити, що внутрішня структура цеху була ієрархізована: майстри, підмайстри та учні. Майстрів часто в актах називано братчиками, підмайстрів челядниками або товаришами, учнів – хлопцями. Цехова челядь – це збірна назва, яка включала підмайстрів та учнів, які в сумі складали господу. У місті Вижва таке об'єднання отримало назву «парубоцьке братство».

Учнівство було першим формальним етапом у цеховій кар'єрі на шляху до майстрівського звання. У статутах майже всіх фахів ремісників містилися положення, які регулювали прийом на навчання, умови, терміни вишколу учнів. Учнями були здебільшого підлітки, які жили та харчувалися із сім'єю

⁶⁶ Клименко П.В. Цехи на Україні. Київ, 1929. Т. 1. С. 68.

майстра і працювали переважно безкоштовно. Під час навчання учень не отримував жодної платні, працюючи безкоштовно в майстерні та в домі майстра. Здебільшого учні були зобов'язані навчатися ремесла 3 роки, після чого він визволявся, а для цього він повинен був подякувати майстру за навчання. В джерелах часто трапляються випадки із скаргами челядників як на своїх майстрів, так і на створену ними цехову організацію на чолі із цехмістром. Наприклад, 18 квітня 1720 р. у суді Ковельської ради розбиралася скарга челядників кушнірського цеху на цехмістра цього цеху Фр. Зноєвського. На суді було встановлено, що цехмістр наказав привести на цеховий суд цехових челядників і бити їх канчуками. Виходячи з того, що подібного роду екзакуції можуть проводитися лише за рішенням замкового суду чи міського уряду, цехмістру було заборонено на майбутнє проводити подібні екзакуції, а за допущення незаконних дій на нього була покладена церковна епітимія.

Зі скарги 1707 р. одного челядника в суді Ковельської ради видно, що деякі ковельські майстри намагалися продовжити термін учнівства і якнайдовше експлуатувати працю челядника. Майстри порушували цехові статuti і замість оформлення договору про учнівство в гродських актових книгах обмежувалися усною домовленістю із учнем. Такого виду договір, звичайно, передбачав довготермінову кабалу без жодного обмеження терміну такої залежності. Майстри бачили в своїх учнях майбутніх конкурентів.

Таким чином складалися непримиренні стосунки між майстрами та учнями. Президент міста Олики Петро Шепельський і його колишні підмайстри стали непримиренними ворогами, як про це можна дізнатися із відповідного судового процесу у 1743 р⁶⁷. Так чи інакше, але термін навчання ремеслу визначався «не довше п'яти і не менше трьох років». Після завершення цього терміну учень отримував від майстра «письмове

⁶⁷ Отамановский В.Д. Города Правобережной Украины под владычеством шляхетской Польши от середины XVII до конца XVIII века. Проблема возникновения и развития украинского феодального города. Историческое исследование: дис. ... доктора ист. наук. Саратов, 1954. Т. II. С. 250.

свідоцтво», яке визначалося за його вірність, слухняність, повагу, старанність, майстерність і поведінку.

Потому учень отримував визволення й переходив у статус підмайстра. Не у всіх цехах учень після визволення одразу ставав підмайстром. В окремих цехах існував перехідний етап робенця (млодзяна). Від учня робенець відрізнявся тим, що одержував платню, але нижчу, ніж підмайстер. Останньому він поступався за статусом, не маючи ще доступу до братства підмайстрів.

Перед підмайстрами, які виявили бажання стати майстрами, ставилося кілька формальних умов: перед вступом слід було подати лист про народження від батьків у законному шлюбі (метрику) та листи про навчання ремеслу (визволення, мандрівки тощо). Тільки після вирішення їх підмайстер отримував інформацію про порядок виконання майстерштуки (шедевра). Це було еталоном майстерності та якості виробів, до якого прагнув кожен вступаючий у цех, а з другого – суттєвою перепоною при вступі до цеху через складність виконання штуки та її високу вартість.

Сини майстрів (маслаки) хоча й неформально опановували науку у своїх батьків та зразу ж визволялися ними на підмайстрів. Колишній цехмістр міста Мізоча, лимар Стефан Ільницький 7 квітня 1790 р. вписав у цехову книгу двох синів – Шимона і Стефана Ільницьких⁶⁸.

Підмайстер, що виявляв свій досвід у ремісничій вправності через виготовлення зразкового виробу, піднімався в цеху до статусу майстра й міг закладати власну майстерню та вчити учнів. Успішним виконанням майстерштуки вступ до цеху не закінчувався. Ремісника ще чекали великі витрати на прийняття до міського права, на «армату» (купівля мушкета, шаблі, порохівниці, куль, пороху тощо), а також на велику урочисту вступну учту в цеху. Новоприйнятий член цеху після вступу одразу ж відчував ієрархічність та корпоративність цехової організації. Молодий майстер

⁶⁸ Фелонюк А. Ремісничє середовище Мізоча останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. у світлі цехових документів. Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині / Редкол.: А. Жив'юк, А. Фелонюк, В. Александрович та ін. Рівне, 2019. С. 115.

протягом року та шести тижнів відбував послуги в цеху, які мали духовний та харитативний зміст: запалювання й гасіння свічок під час церковних відправ та світських міських урочистостей, носіння трун із померлими членами цеху чи їхніми рідними на похоронах та ін.

У цехових документах існували регламентації з метою забезпечити рівноправне становище всіх майстрів у цеху, щоб ніхто не міг вивищитися над усіма багатством або, навпаки, зубожіти.

Перші юридично санкціоновані цехи виникли в XIV ст. в західноукраїнських містах у зв'язку з поширенням магдебурзького права (цех шевців у Перемишлі, 1381 р.; 10 цехів у Львові, відомі з 1425 р.). Цехи діяли в Луцьку (середина XVI ст. – 5 цехів), Ковелі, Володимирі та ін. містах. Особливого розвитку цехи на українських землях набули в XVII – XVIII ст., коли поширилися на центральну Україну, у тому числі й на Гетьманщину. У Києві, де вони виникли ще в XVI ст., у цей період існувало до 20 цехів, у Ніжині - 12 цехів, у Чернігові - 8 цехів⁶⁹.

В українських містах була поширена практика утворення об'єднаних цехів, що включали як споріднені, так і цілком відмінні ремесла, що особливо було характерно на початкових етапах розвитку ремесла. На західноукраїнських землях в цехові організації вступали, в основному, тільки міщани та селяни, які отримали звільнення.

В окремих містах Волині з різних причин створювалися або відновлювалися ремісничі цехи. До прикладу, приводом до об'єднання ремісників Старокостянтинова у професійні братства став конфлікт між сріблярами і мідниками щодо чіткого поділу праці між ними наприкінці 1796 р. Тоді місцевий магістрат 96 прийняв рішення про підготовку до утворення ремісничих організацій. Спочатку було створено керівництво для всіх ремісників і відділ ремесел, а в середині 1798 р. за «Положенням про

⁶⁹ Клименко П.В. Цехи на Україні. Київ, 1929. Т. 1. С. 112.

ремесла» кравці, шевці, пекарі та пекарі провели вибори до правління. Загалом це чотири найпоширеніші майстерні в Старокостянтиніві⁷⁰.

Головними ремісничими центрами на Волині у даний період були Дубно, Острого, Старокостянтинів, Луцьк, Володимир. В середньому на одне містечко припадало 30 ремісників, хоча у багатьох поселеннях їх було менше 10 різних професій, які інколи об'єднувалися в один цех.⁷¹ Так, наприклад з інвентарних описів Острога за 1708 та 1724 рр., відомо про наявність близько 60 ремісників понад 40 спеціальностей. Отже, відомо про такі спеціальності як: кравець, цирульник, кушнір, коваль, швець, ткач, крамар, котляр (спеціаліст з виготовлення котлів), римар (уздяр), мечник, золотар, стельмах, сідляр, бондар, пивовар, цимбаліст, конвісар (спеціаліст по виготовленні речей з олова), доктор, аптекар, панчішник, маляр, різник, скляр, інтролігатор (палітурник), дорожник, гончар, гарбар (кожум'яка), глинник, трубач, тесляр, гребінник (спеціаліст з виготовлення гребенів для прядива), солодовник, пекар, мельник, свічник, муляр, гаптяр (виробництво одягу), шаповал, слюсар, тертичник (майстер по дереву), фурман, богомаз (іконописець).

Для порівняння, у луцькому гродському суді за 1635 р. є вказівка на наявність 551 ремісника 36 спеціальностей. Найбільше у місті було шевців, кравців, ткачів, ковалів та різників.⁷² Зустрічались міщани, імена яких пов'язані з такими професіями як рибак, звонар, дорожник, трубач, скрипаль, цимбаліст та ін.⁷³

Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. в українських землях Климентій Зінов'єв зафіксував відомості про близько 100 професій. Загалом, авторитетна дослідниця міст для кінця XVII – початку XVIII ст. на Україні нараховувала близько 300 професій, що існували в ремеслі та промислах,

⁷⁰ Брянцева Т.П. До питання про класову боротьбу в містах правобережної України у 70 – 90-х рр. XVIII ст. *Вісник Київського Університету. Серія історії*. 1980. № 22. С. 64

⁷¹ Бачинський В. М., Гром В. М., Цибульський В. І. Волинь у XVI – XVIII століттях. Навч. посібник. Рівне. 1997. С. 81 – 82.

⁷² Бирук М. Населення Острожчини в першій чверті XVIII ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичні науки*. Острог: Вид-во НУОА, 2008. Вип. 13. С. 350 – 351.

⁷³ Ковальський М. Етюди з історії Острога: Нариси. Острог, 1998. С. 18.

проте цю цифру не можна вважати точною, як пише сама дослідниця⁷⁴. Для Волині у науці ще не вдалося встановити подібні статистичні відомості.

Пилип Клименко досліджуючи фінансовий устрій міста Дубно приділяє увагу й ремісничій діяльності. На основі записів з книг прибутків і видатків можемо з'ясувати що в період з 1726 – 1727, 1734, 1735 рр. в місті існували цехи шевців, ткачів, кушнірів, ковалів, різників, музикантів та столярів.⁷⁵

З люстрації Володимира 1765 р., довідуємося що в місті існували цехи: кушнірський, кравецький, пекарський, шевський, різницький, ковельський. Окрім того, у Володимирі існували представники й інших спеціальностей: слюсарі, шабельники, лучники, столярів, шкатульники, стельмахи, мулярі, годинникарі, конвісари (ремісник, який відливає вироби з олова), людвісари (ремісник, який займається відливанням виробів з мідних сплавів), дзвонарі. Проте їх кількість була незначна, саме тому їм наказано приєднатися до ковальського цеху.

Міста виступала й окремою бойовою одиницею міського ополчення, як про це було відзначено у попередньому розділі магістерської праці. Так, у Володимирі, кушнірський цех відповідно до привілею повинен мати зброю та амуніцію. Кравецький цех зобов'язаний мати для оборони міста 1 гармату, 8 рушниць, хоругви, барабан і порох наготові. Шевському цеху наказано купити зброю для оборони міста. Ковельський цех повинен мати гармату, порох та олово.⁷⁶ Отже, цехи були невід'ємною частиною воєнно-оборонної організації міст. У 1719 р. численні дубенські ремісничі цехи виступили в бойовому порядку зі зброєю у руках. Загалом ремісничі цехи значно впливали на міський уклад суспільного життя і побуту. У XVII і першій половині XVIII ст. цехмістри усіх цехів брали активну участь в обговоренні найважливіших питань життя міста. У 1718 р. на чолі ради Ковеля на посаді

⁷⁴ Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. С. 174.

⁷⁵ Клименко Ф. Из истории финансового строя города Дубно (конец XVII – начало XVIII вв.). *Юбилейный сборник историко-этнографического кружка при университете св. Владимира*. Киев, 1914. С. 285.

⁷⁶ Krz. J. Włodzimierz. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Warszawa: nakł. F. Sulimierskiego, W. Walewskiego, 1895. T. XIV. S. 172.

квартирного бурмістра стояв цехмістр цеху шорників (ремісники, які виготовляли кінську упряж, зброю, ремені).

В досліджуваний період в містечку Любар можемо простежити такі професії: різники, гарбарі та чинбарі, солодовники, броварі, кушніри, пекарі, крамарі, воскобійники, шинкарі, корчмарі, лихварі, фурмани (перевізники), які здійснювали транспортні перевезення для окремих купців, а також робили це для потреб міста.⁷⁷

XVIII ст. на Волині характеризується повільним розвитком цехового ремесла. Відбувається послаблення цехового виробництва. Олексій Баранович вказує, що в 1742 р. в Володимирі було 12 цехів, проте всі вони були настільки малочисельні, що загальне зібрання могло відбутися лише тоді, коли цехи зібралися б всі разом; в Луцьку 20 цехів об'єдналися в 4; в 1782 р. в Володимирі всі цехи розпалися. Відбувається занепад цехового ремесла і в Старокостянтинові. В 1758 р. тут було 12 цехів: кушнірів, шевців, шорників (спеціалісти по виготовленню кінної упряжі), ткачів, канатників, ковалів, слюсарів, столярів, бондарів, стельмахів, гончарів, м'ясників. В інвентарях наступних років вже не зустрічаються цехи стельмахів, столярів і бондарів. Потім завмирають цехи канатників, шорників, слюсарів.⁷⁸

Дослідник Василь Тхор досліджуючи люстрації 1765 і 1789 рр. підтверджує існування в місті Луцьку кравецького, кушнірського, ковальського, різницького, шевського, малярським та рибальського цехів.

Про ремісниче виробництво в місті Олиці можемо довідатися з актових книг, куди вносилися записи про присягу на цехмістровство. В Олиці в 1728 р. присягали цехмістри і старші «братці» цехів ковальського, кравецького, пивоварського, шевського, кушнірського, пекарського та різницького, з якого

⁷⁷ Близняк М. Б. Регламентация економічної діяльності єврейської громади на Волині у середині XVIII століття (епізод 1759 р. з міської метрики Любара). *Universum Historiae et Archeologiae = The Universe of History and Archeology = Універсум історії та археології*. Дніпро, 2019. Т. 2 (27). Вип. 1. С. 78.

⁷⁸ Баранович А. Упадок города Речи Посполитой (Староконстантинов в XVIII столетии). *Вопросы истории*. 1947. № 8 (Август). С. 35-36.

пізніше виділився оліярський цех. У присязі 1732 р. згадується також полотенний цех.⁷⁹

З другої половини XVIII ст. активно починає розвиватися містечко Мізоч, чому сприяла та обставина, що Юзеф Дунін-Карвицький перетворює цей населений пункт на свою резиденцію. Локаційний привілей 1761 р. надавав право ремісникам і купцям різного фаху селитися в місті. Внаслідок цього, 1763 р. Ю. Дунін-Кравицький видає документ під назвою «Статут цеху Мізоча». Поява документу пов'язана з тим що у 1750-1770-х рр. швидкими темпами розвивається Мізоч, який перетворюється на один з провідних ремісничих осередків на Волині. Окрім того, виникла потреба регулювати внутрішні суперечки між ремісниками, протидіяти конкуренції між місцевими та прийшлими ремісниками, запобігати низькій якості виробів. Власник міста в свою чергу зацікавлений в організованому ремісничому виробництві, адже це сприятиме його фінансовому збагаченню. Загалом, статут складається з 19 пунктів які стосуються прав і обов'язків майстрів, а також 14 пунктів що регулювали працю та поведінку підмайстрів. З документу можемо довідатися що в місті існували представники наступних професій: слюсарі, римарі (виробництво з вичиненої шкіри-сириці дрібних шкіряних речей (кінської зброї, ременів, гаманців, рукавичок тощо), столярі, ковалі, рушничники, годинникарі. Від 1770-х рр. цех поповнюють кушніри, бондарі, гончарі, шевці, стельмахи, чинбарі, сідлярі⁸⁰.

Статутом регулювалися певні аспекти внутрішньої організації. Зазначалася необхідність щоквартальних зборів ремісників, на яких до братської скриньки на потреби свого цеху повинні сплатити по одному тинфу - майстри, підмайстри по 2 злотих, а челядники по 1 злотому. Тут можемо й простежити ієрархію що існувала в ремісничому середовищі: майстер – підмайстер – челядник. Окрім того, на цих зборах необхідно було обирати

⁷⁹ Тхор В. Актові книги магістратів як джерело вивчення фінансової системи міст України під владою Речі Посполитої (др. пол. XVII – XVIII ст.). *Слов'янський вісник. Науковий збірник. Серія історичні науки*. Рівне, 2004. Вип. 3. С. 63.

⁸⁰ Фелонюк А. Статут цеху Мізоча 1763 року. *Острозька давнина* / Редкол: І. Пасічник, І. Тесленко та ін. Остріг, 2013. Вип. 2. С. 225.

собі одного помічника (прислужника) цехового терміном на рік і шість місяців. Обирати повинні серед наймолодших майстрів, якщо ж кандидат відмовлявся працювати, то його очікувала цехова кара. З статуту довідуємось, що кожен майстер під час зборів повинен привести і записати до цеху одного учня і навчити його своєму ремеслу. Перед цим обов'язково перевірили що то за людина, аби не був підозрюваним чи позашлюбною дитиною, щоб майстер не мав з ним конфузів і шкоди від нього. Важливе місце займали норми поведінки членів цеху. Так, під час цехових зборів, майстрам під загрозою покарання певною сумою грошей, приписувалося поводити себе скромно і тихо, не сперечатися. До цеху не міг потрапити майстер, який у іншому місті трактувався як злочинець, тобто був записаний у чорну книгу. Лише після улагодження всіх питань і виведення свого імені з того списку, можна претендувати на місце в цеховій організації Мізоча.

Також, ремісники зобов'язувалися щоквартально відвідувати поминальні Служби Божі за своїми померлими колегами. Якщо траплявся якийсь публічний і нестерпний конфуз, який є противним і вчинив шкоду гідності одного ремісника іншому або ж цілому цеховому колективу, то винуватець повинен бути відсторонений від цеху. Важливим було те, що до цехової організації могли належати представники єврейської людності, котрі виконували вказівки майстрів і сплатили квартальну плату. В документі знаходимо пункти, метою яких було запобігти виробництву товарів низької якості. Так, коли б якийсь пан дав роботу тутешньому майстрові, а потім зневажив цю роботу через намову іншого майстра, то потерпілий повинен найперше подати скаргу в цех міста тутешнього, щоб місцеві майстри могли побачити і оцінити роботу. Якщо ж якість роботи буде низькою, то такий майстер повинен бути покараний цеховою або грошовою карою. Коли ж робота була доброю, а замовник через намовляння хотів принизити майстра, то в такому випадку він повинен забрати роботу і сплатити майстру як було узгоджено. Ще одним пунктом челядникам заборонялося брати роботи без майстра, а також продавати і позначати виріб. Цеховим статутом

прописувалися певні пункти, порушення яких каралися грошовим штрафом. Наприклад, якщо один ремісник звинувачував іншого у злочинстві, але не надавав доказів і не приводив свідків, то повинен був сплатити цехові штраф 20 гривень і 10 фунтів воску, й стільки ж вїтові або власнику Мізоча. Коли ж доводив провину свого кривдника, то той платив такий же штраф. Кожен майстер повинен займатися лише своєю професією і не займатися тією роботою, на яку не вчився. Виняток був лише в тому випадку, коли майстер робив роботу, з якої не було фахівця у місті. Порушення даного правила передбачався штраф у 12 гривень. Суворо заборонялося контактувати з підозрілими людьми або злочинцями, переховувати чи купувати їх речі. Порушників очікував найбільший штраф прописаний у документі, сума якого становила 100 гривень і відлучення від цеху⁸¹.

12 липня 1779 року, внаслідок поділу маєтностей Станіслава Ворцеля між його синами, містечко Степань переходить у власність до Станіслава-Гжегожа Ворцеля. Новий господар починає активно займатися економічною відбудовою населеного пункту. Зокрема, він сприяє розвитку торгівельної діяльності, отримує королівський привілей на влаштування ярмарків в місті.⁸²

Важливою умовою економічної відбудови стало підтвердження прав цеху ткачів та музикантів в Степані. Поява документу датується 24 березнем 1780 року. З назви стає зрозуміло що в місті існували цех ткачів та музикантів, а підтвердження їхніх прав наводить на думку, що представники даних спеціальностей існували в місті і раніше. Станіслав-Гжегож Ворцель підтверджуючи права ткачів і музикантів встановив ряд правил та повинностей для дотримання порядку в ремісничому середовищі. З документу довідуємося, що цех ткацький повинен давати раз на рік 4 фунти воску до костелу. Ремісники зобов'язувалися відвідувати костел зі своїми свічками на Свята Великодні, Зелені Свята, на Свято Тіла і Крові Христових

⁸¹ Фелонюк А. Статут цеху Мізоча 1763 року. *Острозька давнина* / Редкол: І. Пасічник, І. Тесленко та ін. Остріг, 2013. Вип. 2. С. 226.

⁸² Безпалько В., Кузьмінський І. Витоки та функціонування музичного цеху міста Степань у світлі нових джерел. *Острозький краєзнавчий збірник*. Острог, 2019. Вип. 11. С. 113 - 114.

та інші згідно календаря римського. Такі ж обов'язки повинні виконуватися щодо церкви релігії грецької. З правил дізнаємося також про певні аспекти внутрішньої організації цеху. Так, долучитися до ремісничого середовища можна за умови сплати до скриньки братської 12 польських злотих і 6 фунтів воску. Також вступаючи до цеху, необхідно було справити обряд частування або замість цього заплатити цехові 4 злотих і віддати бочку пива. Якщо якийсь майстер брав від когось хлопця до науки, то мусив сплатити до братської скриньки 1 злотий і пива 12 гарнців (1 гарн. - 3,7л.). Коли такий учень звільнявся від свого майстра, і хотів записатися до цеху або іти в інше місце, то мусив дати до згаданої скриньки 12 грошей, 2 фунти воску, 24 гарнці пива. Челядник в свою чергу за звільнення повинен заплатити 4 грошей до братської скриньки. Один раз на рік, на Різдво Христове Польське або Руське, ремісники мали право виготовляти прісний мед з двох відер. Окремий пункт стосувався тих ткачів, які з певних причин не хотіли жити в місті. Їм, за дозволом замку, надавали можливість відправитися до іншого села Станіслава Ворцеля, де вони зобов'язувалися виконувати правила які прописувалися в документі. Досить цікавий є той факт, що власник міста звільняв ткачів і музикантів від сплати податку чопового, шеляжного (податок від продажу алкогольних напоїв) і від орендної плати. Що ж стосується музикантів, то їх було долучено до цеху ткачів, щоб вони «для хвали Божої, а також для власного пожитку згідно зобов'язань вчиняли». Під час ярмарків або торгів, якби з якогось міста, або села Степанського ключа або чужого села, прийшов якийсь скрипаль, або інший брат-музикант, тоді доти він не зможе грати у місті, доки не оповість та не заплатить 12 грошів до скриньки цехової. Невиконання даного обов'язку могло призвести до втрати власного музичного інструменту. В кінці документу вказувалося, що у разі виникнення сварок між ремісниками, вони повинні звернутися згідно прав цехових до цехмістра щоб той розсудив їх. До кривдника могло

застосовуватися грошове покарання, половина суми зі штрафу йшла на замок, а інша половина до цехової скриньки.⁸³

Дослідивши інвентар Ляхівців 1785 р. можна говорити на існування в місті представників наступних спеціальностей: цирюлік, котляр, шмуклер, шинкар, воскобійник, мірошник, золотар, кравць, шевць, орендар, фурман, крамар, кушнір, пекар. Найбільш поширеними професіями у Ляхівцях, виходячи з прізвищ міщан були пекарі, кушнірі та крамарі, на другому місці перебували фурмани та орендарі, на третьому – кравці та шевці. Найменше поширеними були професії цирюльника, золотаря, котляра, шмуклера, воскобійника, мірошника та шинкаря.⁸⁴

Тим не менше яскравим прикладом розсіяної мануфактури може бути воскобійня, що розпочала працювати у другій половині XVII ст. у місті Ратне. Компанія купців, що складалася із п'яти чоловік звозила сюди для переробки на свічки віск. Цей продукт вони скуповували по містах та селах України. У майстерні був поділ праці, де були затру денними шість осіб. Така воскобійня забезпечувала заробіток управителю, прибуток власнику воскобійні, п'ятюм купцям та заробітну плату робітникам⁸⁵.

Міщани, не прийняті до цехів і селяни, що не мали права вступати до них, змушені були покидати ремесла й займатися іншими заняттями. Багато з нецехових ремісників старалися осісти в маленьких містечках та селах.

Цехові книги кінця XVII - XVIII ст. дозволяють вивчати і такий аспект, як взаємовідносини цехових ремісників з партачами, тобто ремісниками, що не були охоплені цеховою організацією. Виявляється, що останні за своєю кваліфікацією не поступалися цеховим майстрам. Тому, щоб позбавитися конкуренції з їхнього боку, цехове законодавство обмежувало діяльність

⁸³ Безпалько В., Кузьмінський І. Витоки та функціонування музичного цеху міста Степань у світлі нових джерел. *Острозький краєзнавчий збірник*. Острог, 2019. Вип. 11. С. 119 - 120.

⁸⁴ Близняк М. Єврейська громада міста Ляхівці у другій половині XVIII ст. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. З історії національних меншин на Волині. Науковий збірник. Матеріали Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції «Минуле і сучасне єврейської громади на Волині», 20 – 21 серпня 2013 року, смт. Маневичі та Міжнародної наукової конференції «Польська культура в контексті волинського тексту», 3 – 4 квітня 2014 року, м. Луцьк*. Луцьк, 2014. С. 14-15.

⁸⁵ Компан О. Препролетаріат на Україні в XVI – XVIII ст. Історія робітничого класу Української РСР. Київ, 1967. Т. 1. С. 26.

партачів у всіх сферах ремісництва. В першу чергу їм заборонялося мешкати в межах міста і його околиць. По-друге, вони без дозволу цеху не мали права реалізовувати свої вироби в місті. При бажанні продати їх на ярмарку, то на це повинні були отримати дозвіл відповідного цеху і внести до його каси визначену суму мита (штихове). Без нього вироби конфісковувалися, а партачів судив суд цехового братства. Якщо цеховий майстер без дозволу цеху покривав партача, то він обкладався великим штрафом. Корпоративний дух ремісничих цехів виявлявся в їхній взаємодії як єдиного колективу в обороні власних інтересів, особливо щодо монопольних прав на виробництво та торгівлю конкретними товарами в місті і його навколишніх районах

Прожити на доходи від ремесла стає все складніше. Багато ремісників залишають свої професії, покидають ремесло. Єдиним виходом було повернення до сільського господарства. Ремісники переходять до землеробства, спочатку поєднуючи ремесло з землеробством, згодом покидаючи ремесло. Землеробство в деяких ремісників стає головним, в багатьох – єдиним заняттям.

Винятково складним було становище ремісників-євреїв. Християни-ремісники міняли ремесло на землеробство. Але євреям немає куди тікати, до землеробства їх не допускають. Залишається чіплятися за ремесло і, щоб вижити, знижувати рівень своїх життєвих потреб до мінімуму.

Окрім грошових внесків від ремісників починають вимагати виконання панщини. В 1737 р. цех шевців в Старокостянтиніві зобов'язувався «виготовити для потреб панських шкір стільки, скільки буде потрібно». В 1758 р. «кожен ткач, що перебував в цеху, зобов'язаний був безплатно виготовити для замку за рік одну півсотню полотна із прядива, виданого замком. В 1758 р. панські роботи стали обов'язковими для всіх цехів: «цехи ковалів, слюсарів, гончарів, бондарів, шорників, канатників, стельмахів повинні віддавати чинш і інші внески як зазначено в списках», окрім того, «зобов'язані ходити по черзі на роботу в замок»; «цех кушнірів змушений за давнім звичаєм виготовляти для замку баранячі шкури, скільки б їх не

потрібно було б»; цех шевців, окрім того що вони безплатно виготовляли шкіри, повинні були давати робітників для полагодження шор, скільки потребуватиме замок.

Деякі ремісники почали виконувати виключно панські роботи. Інвентар 1758 р. зазначає що потрібно мати в замку двох ковалів, столяра, бондаря, двох гончарів. Працюючи в замку ремісник звільнявся від сплати чиншу, подимного і інших міських сплат. Таким чином, міський ремісник перетворювався на ремісника поміщицького двору.⁸⁶

На міщан Заслава накладалися замкові податки, чинші, повинності, такі як заорки, оборки, закоски, обкоски, десятина з порожніх полів, сінна десятина, бджільне тощо. У першій половині XVIII ст. згадуються цехи музикантів, слюсарів і ковалів, кравців і кушнірів на теренах Старого і Нового Заслава. Ремісники різних професій мали вносити податок від ремесла, натомість не могли бути примушені до жодних інших робіт; якщо ж такі передбачались на користь замку, то повинні були оплачуватись.⁸⁷

Із люстрації 1789 р. довідуємося про складне становище ремісників у Володимирі. Так, крамарі скаржилися люстраторам, що не в змозі платити старості 500 злотих, для шинкарів обтяжливим був податок в 3897 злотих.⁸⁸ Окрім того, крамарі змушені платити 7,5 грошей податку з кожного ярмарку.⁸⁹

Цехова організація ремісників посідала важливе місце у соціально-економічному житті Луцька посідала. Варто звернути увагу на окремі аспекти у діяльності цехів, що дозволяє у загальних рисах відтворити люстрація 1789 р., насамперед у частині скарг. Ремесло у Луцьку, як і в інших українських містах, мало дві форми: організовану і офіційно визнану –

⁸⁶ Баранович О. Упадок городов Речи Посполитой. *Вопросы истории*. 1947. С. 36-37.

⁸⁷ Вихованець Т. «Działo się na gruncie dóbr miasta Zaslavia...» Епізод з історії заславської шляхти у першій третині XVIII ст. *Ізяславицина. Від давнини до сучасності: науково-краєзнавче видання*. Ізяслав;Острог, 2013. Вип.1. С. 74-75.

⁸⁸ Петрович В. Люстрації – джерело вивчення соціально-економічної історії міста Володимира середини XIV – XVIII століття. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича: Ч-49 Історія*. Чернівці. Чернівецький університет. 2017. № 1. С. 17.

⁸⁹ Krz. J. Włodzimierz. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Warszawa: nakł. F. Sulimierskiego, W. Walewskiego, 1895. Т. XIV. S. 172.

цехи і неорганізовану – позацехові ремісники, які працювали на юридиках шляхти і духовенства.

«Цехова братія» достатньо дбала про збереження давніх привілеїв («swobody і wolności»), здобутих упродовж попередніх XVI і XVII ст. від монархів і у своїй діяльності опиралися на основні їх засади. Характерно і природньо, що при порушенні головних засад отриманих привілеїв представники корпорації вели боротьбу за дотримання того, що було свого часу задекларовано владою. Серед них натрапляємо на наступні засадничі аспекти: обрання цехмістрів, визволення учнів і підпорядкування їх цеху, звільнення ремісників від судів (замкових і міських) і переведення їх під юрисдикцію цехмістровського суду, йшлося зокрема й про гарантії захисту від різних перешкод. Отже, наприкінці XVIII ст. в Луцьку загострюється конкурентна боротьба та антагонізми між ремісниками-християнами і ремісниками-юдеями, між цеховими ремісниками і партачами (позацеховими ремісниками). Про загострення такої кризи заявив цехмістр кравецького і кушнірського цеху «славетний» Василь Шидловський. За його словами, через цілеспрямовані дії євреїв у його цеху залишилося заледве кілька осіб. Цехмістр відмітив, що євреї-ремісники відриваються від його цеху, не підпорядковуються, до цеху не записуються, визволення не чинять, хоч челядь та учнів тримали. Євреї упродовж останніх п'яти років вже не сплачували «холдовщизни» (плата, яку вносили євреї-ремісники до кушнірського і кравецького цеху у попередній час як піддані, які мали б підпорядковуватися вказаному цеху, розмір плати невідомий). Представники цеху не змогли домогтися належної покори від конкурентів через протекцію намісника, який заборонив брати такі оплати і водночас погрожував цехмістру ув'язненням. Показовий випадок трапився у 1788 р., коли єврей-ремісник приніс заставу за належну до цеху плату і передав її цехмістру. Одразу після цього він звернувся до намісника зі скаргою на цехмістра, який нібито його пограбував. У цій ситуації представник міської влади став на сторону єврея, а цехмістра попередили про можливість ув'язнення. Євреям

не дозволяли вступати у християнські ремісничі гільдії, тому у такій ситуації вони створювали власні професійні товариства, які називалися хавури. Їх довелося маскувати під добровільні релігійні братства, які об'єднували фахівців певного ремесла. Їх функції були дуже подібні до функцій православних братств. У середині XVIII ст. у Луцьку вже нараховувалося кілька головних хавурів кравців.

Ковалі та столярі у Луцьку були в досліджуваний період об'єднані у єдиний цех на чолі зі «славетним» паном Андрієм Хігершпергером. Цех мав низку привілеїв, наданих польськими королями упродовж XVI – XVII ст., на які опирався у своїй діяльності упродовж століть. Крім того важливими документами, що додатково врегульовували роботу цеху виступали й диспозиції луцького старости. Наприклад, князь С. Чорторийський 13 листопада 1784 р. у Корці видав розпорядження, яке 11 жовтня 1785 р. облятував у земських луцьких книгах. Луцький староста розпорядився, аби усі ремісники могли належати до цього цеху безкоштовно. Наявність такої пільги не піднесла сам цех у своєму розвитку, бо на перешкоді його стояли інші обставини⁹⁰.

Справа у тому, що низка ремісників у Луцьку обслуговували потреби монастирів, аптек, шляхетських двориків і вільно заробляли, перебуваючи під захистом власників відповідних юридик. Таким чином вони не сплачували податків та не відбували повинностей на користь міста, за повідомленням Андрія Хігершпергера. Він особливо акцентує на збільшенні чисельності єврейських ремісників («ktorych wielka mnogość codziennie romnaza się»). Зрештою, особливість ремісників-євреїв у місті полягала у тому, що вони одночасно займалися кількома ремеслами – бляхарством, міделиварством (тобто латунники або мосяжники), золотарством. Дивує також і те, що склярі, які виготовляли і нарізали скло, водночас виготовляли рами столярські, теслі займалися теслярською та столярською роботою – і

⁹⁰ Близняк М. «Його королівської милості» місто Луцьк наприкінці 1780-х років. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2022. Вип. 33. С. 60.

все це відбувалося без відома цеху. Притягнути їх до відповідних оплат не видавалося можливим через заборону це робити з боку старостинського намісника, як це вже було проілюстровано вище. Мало того, коли такі спроби відновити належне підпорядкування робилися цехмістром, то старостинський намісник відразу направляв до нього пахолків (міських слуг), котрі перешкоджали цьому. У 1788 р. цехмістр наказав захопити єврея-ремісника, котрий за свої роботи мав внести відповідні плати до цеху, але цього не зробив. У відповідь старостинський уряд направив жовніра для «екзекуції», який узяв під варту цехмістра і тримав його кілька днів доти, допоки він не сплатив кілька злотих викупу. Траплялися й інші порушення прав цього ж цеху. Зокрема, цех мав право вибирати штихове (плата (чи певна винагорода) від партачів чи немісцевих ремісників, які торгували своїми виробами, на користь цеху) під час ярмарків та значніших торгів у місті, однак і тут зустрічав опір та заборону з боку старостинського уряду. Вище викладені обставини негативним чином відбивалися на функціонуванні цього цеху.

«Славетний» Миколай Дащук стояв на чолі шевського цеху у Луцьку до часу проведення люстрації влітку 1789 р. Цехмістр з ремісничою братією володіли привілеєм столітньої давнини, від 17 листопада 1677 р., виданим у Гданську королем Яном III Собеським. Згідно з ним, шевському цеху надавалося право вільно «гандлювати» взуттям та шкірами, а також можливість збудувати шевські ятки у місті Луцьку (дозволялося утримувати пляц довжиною 8 сажнів, а шириною у третину) поруч дому «славетного» Константина Янушевича. З часом ґрунт, призначений під будівництво яток і подальшого продажу у них продукції, виробленої шевським цехом перейшов під юрисдикцію інших осіб і на кінець 1780-х рр. був частково вже забудований. Ґрунт розташовувався у середмісті Луцька, в Ринку, навпроти костелу Св. Якуба. Така його локація вже викликала постійні домагання старостинської адміністрації заволодіти цією ділянкою, що на певному етапі

й відбулося. Князь Чорторийський на цій землі збудував будинки, від яких мав значні прибутки⁹¹.

Можливість безпосередньо реалізовувати власну продукцію у власних ятках шевський цех таким чином втратив. Негативним чином на діяльності луцької шевської корпорації також відбилася діяльність шевців-євреїв, які працювали під протекцією старостинської адміністрації без відповідних грошових внесків до скриньки шевського цеху. З іншого боку, такі процеси, а також сприяння влади позитивно вплинули на діяльність євреїв-шевців, котрих загальна чисельність значно перевищувала ремісників-християн, як це вказано у люстрації, хоч без жодних кількісних показників. Крім того існував ще звичай сплати до цеху п'яти злотих від шкір оброблених і необроблених, які продавали у єврейських ятках. Відповідні плати за наказом старости йшли в досліджуваний час від єврейських торгівців до його скарбниці. Євреї «привласнили» собі вільність купівлі усіх шкір, привезення взуття, черевиків і тим усім у найнятих крамах самі торгували. Означені вище аспекти економічних відносин применшували фінансові можливості цеху при збереженні старих плат, а отже наближали їх до певного занепаду. Крім названих цехів упродовж XVIII ст. у місті активно продовжували працювати різницький, малярський та рибацький цехи⁹².

Ситуація ускладнюється й тим, що всередині цехів починає точитися гостра соціальна боротьба. До актових книг вносилися скарги цехів і окремих ремісників на цехмістрів і деяких «братців» цехових за зловживання або невиконання цехових правил. Часті суперечки всередині цехів, недотримання переписів цехових статутів говорять про поступовий занепад цехового ремесла. Частішають скарги на цехмістрів, які привласнювали цехові гроші.

⁹¹ Близняк М. «Його королівської милості» місто Луцьк наприкінці 1780-х років. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2022. Вип. 33. С. 51.

⁹² Близняк М. «Його королівської милості» місто Луцьк наприкінці 1780-х років. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2022. Вип. 33. С. 60.

Шевський цех м. Олики скаржився на «учтивого» Кузьму Нагайкевича, який привласнив цехові гроші в сумі 40 злотих, а цехових боргів не сплатив.⁹³

В XVIII ст. занепадає Заслав, власник передає місто в оренду, а резиденцію переносить до сусідньої Славути. В зв'язку з цим значно погіршується становище ремісників. Адміністратори заславського маєтку в 1740 р. примушували заславських різників купувати м'ясо за завищеними цінами. У 1770-х рр. місцеві купці-євреї купували за значно завищеними цінами шкіри та оселедці, крім того, на них накладали нові обтяжливі оплати⁹⁴. В своїх скаргах ремісники вказували, що кожного року повинні закуповувати десять бочок оселедців, проте не вдається продати більше двох, тому що в місті немає ярмарків. Скаржилися і княгині Барбарі Сангушко у 1753 р., що змушені купувати шкіри за високими цінами. Складне становище, зростання закупівельної ціни автоматично підвищувало й ціну продажу. М'ясники з Заслава прийняли іншу тактику, вони не подавали прохань, а уклали угоду з адміністрацією заславського ключа, що за окрему плату погоджувалася на встановлення такси (накладних витрат) на дороге м'ясо. У 1771 році крамарі Заслава укладають «Розпорядок крамарів міста Заслава», що має унормувати та налагодити торгівлю.⁹⁵

З метою налагодження ремісничої діяльності, а також унормування податків, в містечку Любар було складено документ під назвою «Реєстр податків з кагалу міста Любар 1759 р.». З документу стає зрозуміло, що в Любарі найвищим податком обкладалися крамарі, кушніри, воскобійники та виробники медової патоки.⁹⁶

⁹³ Тхор В. Актові книги магістратів як джерело вивчення фінансової системи міст України під владою Речі Посполитої (др. пол. XVII – XVIII ст.). *Слов'янський вісник. Науковий збірник. Серія історичні науки*. Рівне, 2004. Вип. 3. С. 63.

⁹⁴ Берковський В. Джерела правового статусу міського життя Південно-Східної Волині на початку XVIII ст. (на прикладі Старого та Нового Заслава). *Огляди джерел та документальні нариси. Архіви України*. 2011. № 4. С. 148.

⁹⁵ Goldberg J. Żydowski handel detaliczny w Polsce w XVIII wieku (W świetle polsko-hebrajskiego «Porządku kramarzów miasta Zaslavia 1771 anno»). *Przegląd humanistyczny*. 1993. Т. 37. № 4. S. 49.

⁹⁶ Близняк М. Б. Регламентация економічної діяльності єврейської громади на Волині у середині XVIII століття (епізод 1759 р. з міської метрики Любара). *Universum Historiae et Archeologiae = The Universe of History and Archeology = Універсум історії та археології*. Дніпро, 2019. Т. 2 (27). Вип. 1. С. 77.

Покращити ситуацію з ремісничою діяльністю намагався і власник міста Ровно Станіслав Любомирський (1704–1793), який сприяв напливу єврейської людності до міста. 13 серпня 1749 р. видав розпорядження на одинадцять пунктів. У документі йшлося про виборність кагальних братчиків, облаштування єврейського цвинтаря в місті та інші обставини діяльності євреїв у Рівному. Зокрема там прописувалися обставини праці євреїв у цеху: щороку повинна відбуватися елекція, на якій братство обиратиму 5 електорів більшістю голосів. Обрані електори не повинні бути між собою родичами аж до третього коліна. Обраний братчик має дати до скриньки одноразово червоних злотих 6. Коли він помре, то братство більше за його погріб не вимагатиме грошей окрім одного червоного, а від жінки – 10 злотих, від дитини – 2 злотих. При тому братчик, що вибуває із міста не втрачає свого права упродовж 3 років. Молодий, маючи 13 років у разі, коли буде обраний на братчика, а після одруження виїде за межі міста не втрачатиме свого права упродовж 10 років. Крім того князь вкотре підтвердив пляц на окописько. На ньому його милість дозволяв мати халупку та людину в ній тримати, яка буде, очевидно доглядати за цвинтарем. Також мешканець цієї халупи звільнявся від назавжди від усіх повинностей та податків скарбових.⁹⁷

18 травня 1750 року той же князь Станіслав Любомирський підтверджує цех кравецький та кушнірський, якому затверджує відповідний статут, що включав вже 13 пунктів: 1. Названі цехи будуть разом об'єднані; 2 щороку в один і той же час необхідно обирати цехмістра; 3. цехмістр без участі цеху не може приймати до цеху нікого; 4. кравець не може займатися кушнірською роботою, але тільки з бідніших може робити біля котів та зайців і це виключно для євреїв; 5. коли челядник одружується, то мусить в першу чергу до цеху влитися, а потім до трьох років ані челядників, ані учнів тримати не може; 6. Після одруження не раніше елекції до виборів цехмістра може

⁹⁷ Krz. J. Równe. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Warszawa: nakł. F. Sulimierskiego, W. Walewskiego, 1888. T. IX. S. 821.

приступити челядник як через три роки; 7. челядник перед закінченням року не може полишити майстра хіба через вельми поважні причини; 8. майстер, який має багато троботи не може нізвідки брати челядника тільки зі свого міста, виплачуючи йому за роботу по 13 грошей щоденно; 9. робота скарбова має бути виконана завжди в асистенції цехмістра; 10 загальні кравці, що поза цехом не мають права робити ані у місті, ані у волості ровенській. Виняток становили бідні мандруючі майстри з прізвищем і не інакше, як за дозволом цеху і через два тижні найбільше; 11. Коли кравець розкріють або лише розмітять крейдою тканину, то не має права інший кравець взяти цієї роботи під суворою відповідальністю; виняток тут становить лише замкова робота; 12. коли визволяється челядник, то він і його майстер чи магістр платить до цеху по пів золотого; 13. за зневагу цехмістра накладається оплати по три таляри битих на користь скарбу, а половина – на цех⁹⁸.

Єжи Стецький, дослідник міста Рівного XVI – XVIII ст., писав, що князь Любомирський «наче королік бавився пишучи статути для своїх влостян, устави і кодекси для міст та єврейських кагалів по своїх добрах».

Висловлена думка стосується й інших міст. 10 травня 1731 р. князь Єжи Александр Любомирський надав право цехам міста Звягеля з обов'язком, аби кожен цех до костелу звягельського на свята Різдва, Великодня, Зелена святки, Усіх святих, Хрестовоздвиження давали свічки воскові парами півфунтові під час процесії релігійної.

Поліпшити своє становище намагаються ремісники Олики, поєднуючи своє основне заняття з торгівлею. Відомо що пекарський цех у даному місті за згодою старости, ще 1660 р. добився права на вимір ґрунту для побудови хлібних яток, мотивуючи це тим, що вигода буде не тільки для міста, але й для людей усіх, «бо без хліба ніхто не буде». В тих книгах Олицької ратуші є ряд записів, які свідчать, що ремісники більшості цехів продавали свої вироби не тільки в ятках, але й намагалися збути їх приїжджим купцям, при цьому з більшою вигодою для себе. Такі торгові операції давали можливість

⁹⁸ Stecki T. J. Miasto Równe. Kartka z kroniki Wołynia. Warszawa: Drukiem W. Dębskiego, 1880. S. 28.

ремісникам ухилятися від сплати відповідного податку до цехової скриньки. Ніякі заборони, навіть штрафи, не могли зупинити такої підприємливості. Заплативши штраф, хитрі ремісники й далі продовжували займатися таємним збутом вироблюваної продукції. Навіть більше, вони перепродували продукцію, закуплену в інших ремісників.⁹⁹

Упорядкувати цехову організацію намагалася й княгиня Теофілія Сапега, власниця містечка Ляхівці, яка 5 вересня 1797 р. видала єврейському цеху ремісників документ, в якому зазначено: «бажаючи в моєму спадковому місті Ляхівцях мати порядок, назавжди дотримуваний між євреями-ремісниками, як тими, що замешкали вже у місті, так і для заново прибуваючих до цього міста на проживання, щоб кожен уживав майстерності свого ремесла відповідно до своєї професії, а до іншої майстерності ремесел не вдавався і щоб усі ремісники взагалі про кожного конкретного ремісника були повідомлені, тому дозволяється цим ремісникам мати між собою книгу, в якій кожен ремісник у присутності всіх ремісників повинен записати, яким ремеслом він займається». У противному разі накладався штраф. Ще одним документом княгиня дозволила євреям-крамарям Лейбі Лейзеровичу та Абраму Таубісійовичу будівництво в ринку власним коштом мурованої крамниці шириною п'ять ліктів, а довжиною - рівно з мурованими крамницями, звільнивши їх на рік від усіляких чиншів¹⁰⁰.

Вже у XVII ст. почали складатися райони найбільшого поширення ремісничих галузей у деревообробній промисловості. У містечку Баранівці зосереджувалися фахівці токарі. Також на Волині значно поширилися ложкарі і ситникарі. Ложкарі продавали ложки копами (тобто по 60 штук) і півкопами. За Оленою Компан, ложкарі мали свої «ліски» і своїх покупців-перекупників. Місто Полонне було одним із найбільших центрів виробництва бочок. Цим займалися бондарі, а крім того вони ще виготовляли

⁹⁹ Тхор В. Актові книги магістратів як джерело вивчення фінансової системи міст України під владою Речі Посполитої (др. пол. XVII – XVIII ст.). *Слов'янський вісник. Науковий збірник. Серія історичні науки*. Рівне, 2004. Вип. 3. С. 64.

¹⁰⁰ Історія Теофіпольщини в документах архіву князів Сапег і Яблоновських. Збірник документів і матеріалів / За ред. І. Стасюка. Шепетівка, 2008. Т.5. С. 458.

ночви, миски, відра тощо. В договорі на будівництво лазні в м. Дубно тесляр Іван Білецький мав одержати матеріал на лазню, а за роботу – 40 злотих та пиво і горілку на кожний робочий день¹⁰¹.

7 січня 1738 р. Міхал Сервацій Вишнівецький, гетьман великий литовський, видав привілей для цеху шевського міста Старого та Нового Вишнівця. Отже, у документі йшлося – всім і кожному зосібна, кому про це знати необхідно, а особливо їх милості панам комісарам, економам та губернаторам князівства Вишнівецького зараз і на потім будучим до відомості подаю: незважаючи на те, що усі монархії та держави, міста та інші оселі консервують права і привілеї належних порядків великими щасливостями та багатствами на захист імені панського, щоби повстали і процвітати, мали звиклий для того в місті Старому та Новому Вишнівцю заохочуючи до консервації названих прав обивателів, які здавна їм надані, а за часом нещасливим війнами з Портою Оттоманською і руйнацією втрачено права. Тому магнат надав обивателям Старого і Нового Вишневеця ремесла шевського право, у якому зараз і на потім будуть захищені. Постановляючи їх цех давати кожного року до костелу Вишневецького на Різдво та Воскресіння Христове і Повстання Духа Святого або на Святки по два поставники воскові зі скриньки братерської, кожного чверть року відповідно до звичаю римського повинні замовити святу молитву жалобну за душами померлих братів і сестер, жертвувати за поминання померлих в тому ремеслі душами, а також на погребі тих бути повинні, відправляючи тіло їх до гробу з тканинами чорними цеховими, а також йдучи у процесії з челяддю того ж ремесла. Проте якби хтось із челяді чи братії не був на цій процесії з недбальства і без повідомлення у цеху і будучи тут у місті той буде винен воску один фунт до костелу, а другий фунт до церкви, а до скриньки братерської грошей 6 дати повинен. На процесіях свят Різдвяних та Паскових, Зішестя Духа святого і коли потреба костелу буде Святого Римського або церкви святого потреба. Всі вони зі свічками бути повинні під

¹⁰¹ Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. С. 225.

тією ж вище вираженою мірою. Цехмістра відповідно до звичаю та артикулів права магдебурзького обирати собі повинні, також хоругву собі справити з образом Святого Христа патрона цеху свого і з нею на процесіях звичайних чи урочистих і в інших okazіях, де би сама слухність буде регульована потребою. Також той цех повинен приймати і записувати звичайних хлопців до науки ремесла того на вислугу або за винагороду на час звичайний і записаний при документі. Якщо той, хто записується до ремесла є гідного народження при ревізії метрики його народження повинен дати до цеху вступного воску фунт один, до скриньки 6 грошей, писареві три гроші, пива пів цебра. Той, хто визволяється знову і той, хто виписується за товариша в тим же ремеслі при документі вище описаному про записуваного хлопця за брання також метрики про своє народження повинен дати до цеху воску один фунт, до скриньки братерської грошей 12, а писарю грошей 6. Визволеному і виписаному товаришу того ремесла той цех повинен дати лист документальний визволений, добре упривілейований для подання виводу в інших містах або селах для визнавання поштивості своєї та поваги, якби йому її хто заперечувати став. А то якби названий визволений того ремесла товариш буде того листа не визнавати, то кожен товариш і хлопець ремесла того повинен попросити поштиво у магістра свого аби скрізь пристойно звичаї свої берегли кожен товариш¹⁰². Узагальнюючи, можна стверджувати, що взаємини ремісників, як у межах цеху, так і між різними цехами, виявлялися різноманітними, інколи конфліктними, але система судового вирішення справ старалася зберігати порядок та примиряти сторони, а в мирних стосунках та процвітанні цеху безпосередньо були зацікавлені дідичі міст – шляхта і магнати.

Наприкінці XVIII століття в кожному місті Волині виникло торговельно-ремісниче угруповання, яке оточувало аграрні передмістя. Ревізійні матеріали 1797–1798 років частково розкривають економічне становище

¹⁰² Історія Теофіпольщини в документах архіву князів Сапег і Яблонівських. Збірник документів і матеріалів / За ред. І. Стасюка. Шепетівка, 2008. Т.5. С. 638.

міст. Це вже був час Російської імперії, яка щойно кілька років володіє краєм. Згідно з цими даними, у дев'яти з 12 повітових міст Волинської губернії було представлено 27 різних професій ремісників, зокрема кравці, шевці, ковалі, теслярі, пекарі та інші. Дубно виділялося як розвинений центр металообробного ремесла, зокрема у ньому було 693 майстри з 15 спеціалізацій, таких як шевці та кравці¹⁰³.

О. Компан проаналізувала інформацію про купецькі цехи на Волині, зокрема у Володимирі та Острозі. Купецькі цехи були своєрідними товариствами, які створювалися для проведення певної торговельної операції. Такі товариства створювалися, щоб полегшити далеку подорож купців. У Дубні було відомо про таке об'єднання спільних капіталів на час проведення торговельної операції. Дубенські купці разом із київськими возили вглиб Польщі придбані в Україні різні товари¹⁰⁴.

Паралельно із цехами у містах України другої половини XVII – XVIII ст. діяли й інші організації ремісників – братства. Останні виступали також осередками самоврядування. Проте цехові братства майже не займалися регламентацією виробництва та питаннями майстерності ремісників. Основну увагу вони приділяли поза виробничому життю членів цеху (взаємодопомога, спільні релігійні святкові обряди). Ремісничі об'єднання такого типу виникали внаслідок об'єднання представників кількох цехів. Поряд з цеховими у містах України функціонували також церковні та парубоцькі братства. У містах Волині братства функціонували практично при кожному храмі. Такі об'єднання обстоювали власні інтереси, делегуючи до складу міських магістратів, подаючи протести, прохання міським урядникам. Окрім відстоювання прав українського населення та конфесійної толерантності, братства виступали і проти зловживань магістратів¹⁰⁵.

¹⁰³ Брянцева Т.П. Умови розвитку торгівлі міст Правобережної України в XVIII ст. *Вісник Київського університету. Серія історії*. Київ, 1982. Вип. 24. С. 87

¹⁰⁴ Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. С. 186.

¹⁰⁵ Ісаєвич Я. Братства та їх роль у розвитку української культури XVI – XVIII ст. Київ, 1966. С. 42 – 44.

На Волині в містечку Степані братства виникали з представників тих ремесел, що були об'єднані у цехи ще у XVII ст.¹⁰⁶ В м. Ковелі на Волині існувало цехове братство, яке здавна об'єднувало римарів, сідлярів, столярів, токарів, склярів, хутрянників, пасочників (ремінників), канатників і мішечників¹⁰⁷.

У XVIII ст. цехове ремесло на українських землях почало занепадати під впливом різних чинників. З одного боку, ослабляли цехи позацехові ремісники, т. зв. партачі, що працювали в передмістях, у малих містечках, у шляхетських та духовних володіннях (юридиках), де цехи не мали права на виключність. З другого боку, цехи характеризувалися консервативністю, монопольними практиками, що зменшувало їхню економічну ефективність. Ремісники опинялися в ситуації, коли технологічні інновації швидко поширювалися, руйнуючи локальне цехове виробництво. Державні органи розпочали наступ на цехову монополію, поступово послаблюючи заборони на ведення ремесла для партачів. А зсередини цехову організацію руйнували процеси соціального розшарування на бідних та багатих майстрів. Майстри прагнули стати підприємцями, тоді як підмайстри та учні ставали фактично вільнонайманими робітниками, яким оплачували щоденну працю.

Отже, загальний економічний занепад краю позначився й на ремісничому виробництві. Кризові явища проявляються також у внутрішньо цеховій боротьбі, що змушує населення переходити до землеробства. Проте в 20-30-х роках XVIII століття почалася поступова активізація економічних процесів. За активної підтримки магнатів, швидшими темпами розвиваються приватновласницькі міста й містечка, куди з'їжджається ремісники з навколишніх округів. Головними ремісничими осередками стають Дубно, Острог, Старокостянтинів, Корець, Луцьк, Володимир-Волинський. Надзвичайно важливу роль у відродженні міст та їх економічному піднесенні відіграють власники цих міських поселень. Прикладом може послужити

¹⁰⁶ Кудринский Ф. Цеховые братства в местечке Степани. *Киевская старина*. 1890. № 7. С. 95.

¹⁰⁷ Компан О.С. Міста України у другій половині XVII ст. Київ: вид-во АН УРСР, 1963. С. 188.

містечко Мізоч, яке починає активно розвиватися за сприяння Юзефа Дунін-Карвицького. Промислове виробництво у даний період представлене головним чином гуральництвом та млинарством. Наявність броварень, солодовень, винниць та млинів є яскравим свідченням розвитку даних промислів.

Для міст Волині характерна слабкість розвитку цехових організацій. Діяльність більшості цехів у приватновласницьких містах у XVIII ст. не регламентувалася такими суворими правилами, як це було у Львові та Кам'янці-Подільському. Розпорядження власників міст визначали передусім норми прибутків та контроль за діяльністю майстрів. Ремесло зазнало жорстких ударів з боку міцніючої мануфактури.

Однією з характерних рис середньовічного та ранньомодерного суспільства Волині була його корпоративність. Суспільство було поділене на групи зі спільними інтересами, соціальним становищем, етнічним походженням чи релігійними традиціями. Корпорації забезпечували умови для професійної діяльності своїх членів, гарантували їхню свободу, права, взаємодопомогу та захист у складних умовах

В Англії та Франції у XVIII ст. цехи втратили своє практичне значення. У Лівобережній Україні 1785, а в Правобережній Україні 1840 царський уряд ліквідував автономію цехів, підпорядкувавши їх державній адміністрації.

РОЗДІЛ 3. РЕМІСНИЧЕ ВИРОБНИЦТВО, ПРОМИСЛИ ТА МАНУФАКТУРА

В системі міського виробництва значне місце належало промислам, які постачали сировину для ремісників та продукцію для населення. Промисли в одних випадках вимагають більшої, ніж ремесло концентрації робочих сил і засобів виробництва. У багатьох випадках промисли могли засновуватися за межами міст, проте були більше пов'язані з містом, аніж із селом. Олена Компан та Валентина Маркіна під промислами розуміли дрібне ремісниче виробництво, де буди зайняті не лише мешканці сіл, але й міст з метою отримання додаткових засобів виробництва. Окремі дослідники промисли умовно ділять на дві групи:

- перша група пов'язана з підприємствами видобувної промисловості (каменоломні, цегельні, вапнярки, людвисарні, порохівні);
- друга група – з переробкою с/г виробництва (млини, броварні, винниці, солодовні, воскобійні, обробка шкір, мисливство, бортництво, рибні промисли). Часом до промислів відносять візникарство¹⁰⁸.

Найбільш поширеним видом промислів, який був монополією магнатів і приносив їм значні доходи, стало борошномелля. У цьому промислі вперше стала застосовуватися сила води. Дрібні млини, на 1-2 камені, не лише мололи борошно, а й очищали пшоно, гречку, часто валяли сукно.¹⁰⁹ Яскравим свідченням розвитку та значимості даного промислу можна вважати наявність млинів з різними варіантами.¹¹⁰ Млини набагато збільшили продуктивність праці загалом у низці промислових галузей. Треба мати на увазі й те, що цей технічний винахід також підвищив якість самої продукції. У XVII і XVIII ст. в українських землях і на Волині поширеними були

¹⁰⁸ Компан Е.С., Маркіна В.А. О некоторых особенностях социально-экономического развития городов Правобережной и Левобережной Украины в XVII-XVIII вв. *Города феодальной России*. Москва, 1966. С. 360.

¹⁰⁹ Ковальчак Г. І. Економічний розвиток західноукраїнських земель. Київ: Наукова думка, 1988. С. 101.

¹¹⁰ Бирук М. Інвентарі Острожчини першої чверті XVIII ст. як джерело вивчення господарського стану Острозької волості. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог: Вид-во НУОА, 2009. Вип. 14. С. 75-76.

верхньобійне водяне коло та нижньобійне коло. Окрім того широкого застосування отримали ручні терки і ступи. Загалом техніка помелу була примітивною у XVIII ст. і за словами О. Барановича, значна частина зерна перетворювалася у відходи¹¹¹.

Водяні колеса на Волині виготовляли із соснового дерева, окремі елементи – з дуба. Млини встановлювалися на ставках та річках. На великих ставках ставили по кілька млинів. У Старокостянтинові на ставку було 4 млина у 1797 р.¹¹²

Більшість млинів перебували у руках шляхти. Млини часто-густо передавали в оренду міщанам або шляхтичам, часто євреям. У багатьох випадках млини мали спадковий орендний характер. Як правило мельник сам будував млин, хоч по факту він належав власнику міста. Близько двох років після побудови млина мельник користувався усіма прибутками від млина. Пізніше мельник отримував 1/3 прибутку від млина, а 2/3 – йшли власнику маєтку. Плата за помел була монопольною і встановленою феодалом. Мельник мав брати збір за помел зерна «мірою звичайною», а також дотримуватися черги. Поза чергою часто обслуговували духовенство, церкви яких мали спеціальні привілеї на це.

До обов'язків мельника входило належне утримання млинів та греблі. При потребі ремонту млина 1/3 вносив коштів вносив мельник, а 2/3 власник чи орендар. У місті Берестечку у 1756 р. всякий ремонт млина належав до обов'язків орендаря. Орендар млина у Вишнівці платив мельнику за зношення каменів по 4 злотих за один камінь. Мельники також мали за обов'язок відгодовувати свиней для власника з відходів від помелу зерна. У Вишнівецькому ключі мельник повинен був відкормити двох кабанів щороку від кожного каменю¹¹³. Інший обов'язок мельників – всілякі роботи теслярські. В документі за назвою «Обов'язки уряду міщан Нового та

¹¹¹ Баранович А.И. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. Москва, 1955. С. 68.

¹¹² Баранович А. Упадок города Речи Посполитой (Староконстантинов в XVIII столетии). *Вопросы истории*. 1947. № 8 (Август). С. 39.

¹¹³ Баранович А.И. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. Москва, 1955. С. 69.

Старого Острога» читаємо, що мельники зобов'язані ходити до замку із сокирами якщо того вимагатиме потреба¹¹⁴.

Загалом мельники – це багаті міщани, адже купити чи збудувати млин вартістю від 500 до 1100 злотих могла лише багата людина. Прибуток від млинів у Вишнівці в 1755 р. становив 3580 зл. і 15 гр., а в Старокостянтинові в 1778 р. від чотирьох млинів 13.000 злотих¹¹⁵.

Окрім того млини відігравали одну із ключових ролей у господарському розвитку міст і сіл. Справа у тому, що коли не працював млин, то зупинялися й інші виробництва. Не можна були спекти хліба, отримати крупу до їжі, зупинялися винокурні та броварні – одним словом зупинялося багато господарських механізмів у житті міської громади.

Інвентар Острога 1724 р. вказує на наявність 2 млинів по 3 кола в ординатській частині міста. Острозькі мельники сплачували поколіщизну, сума якої суттєво зростає від 45 злотих у 1708 р. до 90 злотих у 1724 р.¹¹⁶

Чотири водяні млини діяли в місті Заслав у досліджуваній період. Є відомості про два борошномельні млини з двома каменями в Аннополі, які здавалися власником міста в оренду. В Гощі працювали три борошномельні млини, які мали по одному камені в кожному. Межиріч розташовувався на лівому березі річки Вілія і на правому березі річки Збитенки, звідки і походить його назва. Інвентарний опис 1728 р. вказує на наявність двох млинів по чотири камені. Проте, вже в кінці XVIII ст., на згаданих річках функціонували чотири млини з десятьма каменями. Фактично кількість млинів у цьому містечку була найбільшою, порівняно з іншими містечками Острожчини. Тут виготовляли борошно різних сортів, також виготовляли

¹¹⁴ Bergerowna J. Księżna Pani na Kocku i Siemiatyczach: (działalność gospodarcza i społeczna Anny z Sapiechów Jabłonowskiej). Lwów, 1936. S. 273.

¹¹⁵ Баранович А.И. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. Москва, 1955. С 67.

¹¹⁶ Бирук М. Інвентарі Острожчини першої чверті XVIII ст. як джерело вивчення господарського стану Острозької волості. Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. Острог: Вид-во НУОА, 2009. Вип. 14. С. 75-76.

ячмінну крупу. Означену продукцію використовували для потреб містечка і могли реалізовувати на ярмарках та торгах сусіднього Острога¹¹⁷.

На річці Стубелка в Мізочі працювало два млини, в кожному з яких влаштовано одні жорна¹¹⁸. Часто власниками міських млинів виступали кілька осіб. 1 жовтня 1714 року «учтиві» Прокіп Мельник та Ян Мельник зі своїм братом у місті Збаражі створили «спілку» для використання міського млина. Половина власності млина юридично належала Прокопу, а інша – двом братам. За прийнятою ухвалою вони утримували млин по три місяці, а прибутки отримував той, чий квартал. Усі поточні ремонти млинового начиння, псування кола, а також панщизняні роботи сплачувалися і виконувалися спільно¹¹⁹.

Одним з найрозвинутіших промислів у досліджуваній період стає **винокуріння**, під яким умовно об'єднують гуральництво, броварництво та медоваріння. Це пов'язано з низкою причин: у XVIII ст. відбувається зменшення попиту зерна на західноєвропейських ринках, яке стали перетворювати на горілку. Також надзвичайно складно було транспортувати зерно до єдиного доступного порту в Гданську. Окрім того магнати володіли монополією на виробництво горілчаних напоїв, що приносило чималі прибутки, а також часто примусово змушували до купівлі даної продукції населення. В таких умовах, феодали почали використовувати зерно у виготовленні горілки та пива. Відходи від гуралень та пивоварень використовувалися як корм для худоби. Так гуральництво перетворилося в одну з найприбутковіших галузей. Відомо, що під час фундації в Острозі Острозького капуцинського монастиря у 1750 р. князь Сангушко надав право на вільний бровар, про що зафіксовано у Хроніці острозького капуцинського

¹¹⁷ Близняк М. Інвентар Межиріча (Острозького) 1728 року. *Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. До 30-річчя пуску першого енергоблока Хмельницької АЕС* / За ред. О. Кононюк, Т. Вихованця. Нетішин, 2017. Вип. 6. С. 125.

¹¹⁸ Близняк М. Мізоч наприкінці XVIII століття. *Дерманська та Мізоцька земля в українському та загальноєвропейському вимірі. Науковий збірник. Матеріали Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції, 03 червня 2018 року, с. Дермань Друга*. Дермань Друга, 2018. С. 61.

¹¹⁹ Історія Теофіпольщини в документах архіву князів Сапег і Яблоновських. Збірник документів і матеріалів / За ред. І. Стасюка. Шепетівка, 2008. Т.5. С. 578.

монастиря¹²⁰. Таким чином духовні особи також активно вливалися у цей вид виробництва на волинських землях.

Виробництво сукна на Правобережній Україні відносять до таких, де поєднувалося найбільш відсталі способи виробництва з найбільш розвиненими. Технічною основою виступав ткацький верстат і фолюшка ручна або водяна при млині. Терки, що сукно тнуть або фолюші після жорен крупяних ступ були найбільш поширеними млиновими пристроями. Сукно продукувалося у кожному ліпше налагодженому господарстві. На Волині найбільшими центрами виробництва сукна виступали Луцьк, Кременець та Володимир. В суконному виробництві був порівняно великий поділ праці, про що свідчить складність процесу виготовлення матерії. Процес виробництва сукна починався із виготовлення пряжі, чим могли займатися самі ткачі і окремі спеціалісти по прядінню. Пряжа вимагала спеціальної обробки і фарбування. У середині XVIII ст. у місті Новому Острополі під час формування повинностей мешканців міста значна увага приділялася ткачам. У 1751 р. у ренті містян особливу увагу відведено ткачам, які виготовляли тканин для подальшого пошиття одягу чи з іншою метою. Таким чином ткачів зобов'язано виготовляти по «півсотку» мотків до скарбу щороку без «заплати». Власне Петрик Ткач належав до тих острополян, котрі сплачували чинш у розмірі 15 злотих та відбували натуральні повинності, але не панщину. Даний факт означає про певний рівень прибутковості цього промислу чи ремесла. В ланому випадку виробництво тканин на фолюшах відносимо до промислів, а самі ткачі – ремісники. Ткацтво спиралося на використання механічного двигуна і на досить значний поділ праці. Звідси, місто виступає передовим центром розвитку техніки та організації праці¹²¹.

¹²⁰ Kronika klasztoru kapucynów w Ostrogu nad Horyniem (1750 – 1829) / Oprac. o. P.R. Jankiewicz. Krosno, 2022. S. 20.

¹²¹ Близняк М.Б. Повинності міщан Нового Острополя у середині XVIII ст. *Старокостянтинівщина та національно-визвольні змагання. Науковий збірник за підсумками Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Старокостянтинів, 7–8 червня 2019 року)* / Редкол.: Л.В. Баженов, О.М. Завальнюк, В.Г. Байдич та ін. Старокостянтинів, 2019. С. 248.

Лісові промисли посідали також важливе місце у структурі економіки краю, який мав велетенські лісові угіддя. В українських лісах виробляли бочарні клепки, лико, пиляні колоди, дубовий брус, поташ, смолу, дьоготь, вугілля для рудень. В лісі заготовлювали смолу, дьоготь, терпентину (скипидар). Водяне коло виявилось придатним і у лісових промислах – застосовувалося на тартаках чи лісопильнях.

Значного розвитку у містах Волині досяг промисел візників. Вони могли займатися перевезенням різних товарів у купецьких караванах, а найбільше у межах міст та їх округи. Візники у місті Новому Острополі означені двома термінами – машталір, старший стаєнний, особа, яка займалася кінним господарством, кучер або візник, фірман. Еліаш Машталір мав статус «вільного», тобто був повною мірою лібертованим від усіх міських повинностей та плат. У другому випадку вказано Томаша Стангрета. Власне термін «стангрет» у XVIII ст. в українських землях Речі Посполитої також означав візника, який займався кіньми на «виїзд» або свято. У вказаних випадках візники міста могли обслуговувати потреби панського двору¹²². Отже промисли розвивалися у тісному взаємозв'язу із ремеслами, торгівлею, с/г виробництвом, побутом містян Волині.

На західноукраїнських землях лише в XVIII ст. з'являються перші ткацькі мануфактури, в той час як в Західній Європі цей процес відносять до XVI ст. Навіть Наддніпрянська Україна отримує тут першість. Феодальні відносини гальмували процес розвитку мануфактур, як наслідок дане виробництво утверджується на західноукраїнських землях, зокрема й на Волині, дуже повільними темпами і до кінця сторіччя залишалося слабким.

У XVIII ст. на Волині виникають мануфактури, що свідчить про якісні зміни. Тут існував поділ праці, чітко визначалася спеціалізація окремих категорій працівників, високо кваліфіковані роботи виконувалися найманими працівниками. У цей час шкіряна мануфактура працювала у Дубні.

¹²² Близняк М. Місто Новий Остропіль у середині XVIII століття. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2023. Вип. 34. С. 19, 22.

У другій половині XVIII ст. значно пожвавився розвиток міста Корця як промислово-економічного осередку. Тут діяла суконна мануфактура князя Чорторійського, на якій працювало 40 робітників і 100 дівчат, які пряли вовну. Річна продукція її становила 10 тис. аршин (аршин - 0,74 м) різнокольорового сукна на рік. Діяла в Корці й полотняна мануфактура цього самого магната, де працювало 13 чоловік і 80 дівчат-прядильниць, а також полотняна мануфактура іншого шляхтича, де працювало більше 90 чоловік¹²³.

Наприкінці 80-х років багатий місцевий землевласник і поціновувач «білого золота» князь Юзеф Чорторійський створив в містечку Корець першу на території сучасної України порцелянову мануфактуру. Поява даного виробництва стала можливим завдяки тому, що у краї, зокрема в басейні річечки Корчик, притоки Случі, було віднайдено поклади якісних каолінових, бентонітових і пегматитових глин, а також наявності великих запасів промислового піску, польового шпату та інших необхідних мінералів.

1783 р. князь Юзеф Чорторійський укладає угоду про будівництво відповідної мануфактури з французькими фахівцями німецького походження братами Францом і Міхаелем де Мезер, яких він невдовзі перевіз у Корець. З 1784 р. корецька мануфактура розпочала випуск фаянсових виробів. У деяких документах, які залишилися після Франца де Мезера, згадується, що порівняно недорого і гарна фаянсова продукція з Корця, на якій працювало близько 300 майстрів та підсобних робітників, користувалася попитом від Москви до Валахії¹²⁴.

Тодішні вироби з порцеляни корецької мануфактури – статуетки, чайні і столові сервізи, медальйони, табакерки тощо – відзначалися елегантністю, вишуканим розписом і особливою білизнаю. У їхніх мотивах досить помітно відчувався вплив німецьких майстрів, оскільки саме найбільш кваліфіковані фарфоровики із сім'ями прибули з Німеччини (Саксонія, Берлін), Австрії та

¹²³ Małachowski-Łempicki S. Fabryki porcelany i fajansu na Wołyniu. *Rocznik Wołyński*. Równe, 1934. T. III. S. 387.

¹²⁴ Małachowski-Łempicki S. Fabryki porcelany i fajansu na Wołyniu. *Rocznik Wołyński*. Równe, 1934. T. III. S. 403.

Чехії. З архівних документів нам відомо ім'я деяких працівників: Рудольф Боссе, брати Вільгельм і Габріель Вайс, Адольф Фрідріх Ватке, Роберт Вендлер, Людвіг Кунцель. Варто відзначити, що з 1783 року в Корці існувала німецька спільнота, що мала свою школу і євангельську церкву із священиком, який, вочевидь, виконував і обов'язки вчителя. Для потреб німецької общини князь Юзеф Чарторийський передав 20 гектарів власної землі. Окрім німецьких фахівців, на порцеляновій мануфактурі працювали місцеві майстри із числа українських та польських селян. Серед них з'явилися цілі школи: гіпсомодельників, ливарників, оздоблювачів, випалювачів тощо.

Велика пожежа, що трапилася вночі з 1 на 2 січня 1797 року, завдала значних пошкоджень підприємству. Князь Юзеф Чарторийський, який жив на той час у Дрездені, отримавши дозвіл російських властей повертається до Корця. Значними коштами він відбудував мануфактуру, частину акцій якої викупив волинський губернатор німецького походження Карл Глазенапп. З 1800 року корецька мануфактура запрацювала у повну силу. На фабриці було задіяно майже сто різних верстатів та механічних пристроїв, а кількість працівників на підприємстві сягала 1000 чоловік.

Г. Ковальчак вказує про існування на Волині наприкінці XVIII ст. інших дрібних полотняних мануфактур в містах краю, у яких 1798 р. було вироблено 10054 аршини сукна.

Таблиця 1¹²⁵.

Мануфактури Волинської губернії в 1799 р.

Мануфактури	Кількість мануфактур	Кількість робітників	Кількість виробленої продукції
Суконні	8	152	9 995 аршинів
Полотняні	1	4	240 аршинів
Шаповальні	4	8	1 981 штук
Шкіряні	4	14	1 404 штук
Скляні гути	10	127	52 974 штук

¹²⁵ Брянцева Т.П. Генеральний перепис 1795 – 1798 рр. *Вісник КДУ. Серія історії*. Київ, 1975. № 17. С. 69.

Гамарні	3	15	1 230 штук
Разом	32	331	-----

Крім того, у місті розташовувалися ще й шкіряна та полотняна мануфактури. З 1788 р. стала до ладу фарфорово-фаянсова мануфактура на корецькому передмісті Юзефіна, до чого значних зусиль доклав власник міста Юзеф Чорторійський. Загалом на Волині у 1795 р. працювало 18 поташних мануфактур, де застосовувалася наймана і примусова праця.

Із розвитком товарно-грошових відносин на Волині поширювалися кредитні операції, розвивалося лихварство. Лихварі працювали у містах, а лихварством займалися й костьоли, монастирі, єврейські кагали. Плата за кредит була різною, але могла коливатися від 8 до 10% річних за кредит. Луцьке братство, яке було братством милосердя, у XVII–XVIII ст. стало серйозним учасником кредитних операцій на фінансовому ринку Луцька і водночас перетворилося на багату структуру, яка проводила значні кредитні операції, володіла нерухомістю, орендувала маєтки.

Розвивається і скляне виробництво у Луцькому та Кременецькому повітах. Примітивними мануфактурами були підприємства з виробництва скла – гуті. В другій половині XVIII ст. на Волині діяло близько десяти скляних дрібних гут, де працювало по чотири-вісім чоловік. У селі Гута на Рівненщині склозаводу належала земля. Тут виготовляли усе необхідне у своїх володіннях. Фабрика існувала з 1765 року та виробляє м'яке скло, яке продавалося на місцевому ринку.

Так чи інакше, але промисли становили невід'ємну частину економічного розвитку міст. Сьомого березня 1769 р. був укладений реєстр скла, виробленого у Рохманівській гуті. Перелік виробів включав 13 їх найменувань, серед яких скло округле для шиб, пляшки для вина, склянки для вина, келішки, склянки півквартові, пляшки оковані тощо. Сума

виробленого скла дорівнювала 59 злотих і 14 грошей. Майстром тут працював єврей, який підписався «по гебрайську магістр гути»¹²⁶

Наприкінці XVIII ст. значних темпів набрала мідноливарна мануфактура – гамарня – діяла в с. Старий Тараж Кременецького повіту. Тут виготовляли не тільки устаткування для гуральництва, а й різний посуд на ринок (близько 15 найменувань). Крім 30 підданих селян, гамарю обслуговували кваліфіковані наймані робітники¹²⁷.

У 1789 р. міщани Володимира скаржилися люстратору на занепад селітряної фабрики та міської цегельні через різні гноблення. Цей факт наводить на думку, що у попередні роки населення на відповідному рівні займалися виготовленням селітри та цегли. Селітра була необхідним компонентом при виготовленні пороху і добувати її здавна вміли усі українці¹²⁸. У 1790 р. розпочалося будівництво суконної фабрики у Славуті, на що певні асигнування виділили князі Сангушки.

Отже, загальний економічний занепад краю позначився й на ремісничому виробництві. Кризові явища проявляються також у внутрішньо цеховій боротьбі, що змушує населення переходити до землеробства. Проте в 20-30-х роках XVIII століття починається поступова активізація економічних процесів. За активної підтримки магнатів, швидшими темпами розвиваються приватновласницькі міста й містечка, куди з'їжджається ремісники з навколишніх округів. Головними ремісничими осередками стають Дубно, Острог, Старокостянтинів, Луцьк, Володимир-Волинський. Надзвичайно важливу роль у відродженні міст та їх економічному піднесенні відіграють власники цих міських поселень. Прикладом може послужити містечко Мізоч, яка починає активно розвиватися за сприяння Юзефа Дунін-Карвицького. Промислове виробництво у даний період представлене головним чином гуральництвом та млинарством. Наявність броварень, солодовень, винниць

¹²⁶ Історія Теофіпольщини в документах архіву князів Сапег і Яблоновських. Збірник документів і матеріалів / За ред. І. Стасюка. Шепетівка, 2008. Т.5. С. 459.

¹²⁷ Ковальчак Г. І. Економічний розвиток західноукраїнських земель. Київ: Наукова думка, 1988. С. 125.

¹²⁸ Компан О. Предпролетаріат на Україні в XVI – XVIII ст. Історія робітничого класу Української РСР. Київ, 1967. Т. 1. С. 26.

та млинів є яскравим свідченням розвитку даних промислів. Наприкінці XVIII ст. на Волині з'являються перші мануфактури. Тут слід відмітити містечко Корець, де за сприяння князя Чорторийського виникають ткацькі та порцелянова мануфактури.

ВИСНОВКИ

Упродовж XVIII ст. цехи та ремісниче виробництво відігравали значну роль у господарстві Волинського воєводства. Ремісничі цехи довгий період залишалися основними виробниками масового споживання, маючи самостійний характер і впливаючи на всі аспекти життя ремісників. У складі цехів були представники різних віросповідань та етнічних груп, існували різноманітні організації, такі як кравецькі, шевські, різницькі, пекарські, кушнірські та столярні цехи. Попит на товари і послуги сприяв появі нових цехів, таких як годинникарі, цирульники, малярі та інші.

Ремесло та цехова організація стали індикаторами розвитку міст та товарно-грошових відносин у них. Цехи як організації ремісників та торгівців були сформовані на основі взаємної допомоги та опіки для підтримки власних інтересів. Ремісничі цехи спричинилися до розвитку міського самоуправління й творили у ньому, поряд з патриціями, купцями та іншими станами численний прошарок населення. Статути або правила для цехових організацій у приватних містах затверджувалися магістратом та санкціонувалися власником.

Цехи виконували не лише виробничі функції, але й виконували роль у соціалізації та професійному навчанні молоді. Вони впроваджували нові технічні ідеї, що поступово входили в виробничу культуру. З урахуванням соціального поділу праці як основи соціально-станової структури суспільства, професійна підготовка молоді набувала важливого значення.

Ремесло залишалося значущим елементом міської економіки і існувало в класичних формах до кінця XVIII ст., коли воно було остаточно витіснене з міського виробництва. Паралельно з ремеслом в міському господарстві розвивалися різноманітні промисли, в яких брали участь частково містяни та мешканці сільських районів, здобуваючи додатковий дохід.

На Волині розвивалися різноманітні промисли, вплив яких визначався природними умовами, традиціями та розвитком торгівлі. Млинарство,

залізорудне виробництво, гутництво, гончарство, селітроваріння, виробництво будівельних матеріалів, ткацтво, деревообробні промисли та інші сфери займали важливе місце серед промислів регіону.

Мануфактурне виробництво, яке базувалося на праці як кріпосних селян, так і вільнонайманих робітників, стало складовою частиною економіки. Мануфактури створювалися різними соціальними групами та станами й зосереджувались переважно у містах та сільських округах. Вони успішно розвивалися в галузях суконного, скляного, шкіряного виробництв, спираючись на розвинені кустарні промисли та використовуючи місцеві ресурси для задоволення попиту на ринку та державні поставки. Фаянсова та порцелянова мануфактури виявилися успішними, зокрема у містечках Городниці та Корці, ініційовані князем Ю. К. Чарторийським, а пізніше іншими особами, також виявилися успішними закладами цього спрямування.

Отже, розвиток ремесла мануфактурного виробництва та промислів вказує на їхню значущість у господарському житті краю. Ці галузі взаємодіяли з різними соціокультурними групами, сприяли соціалізації молоді та впровадженню нововведень у виробництві. Крім того, разом із ремеслом розвивалися й інші промислові галузі, що забезпечували додатковий заробіток для містян та сільського населення.

Промисловий розвиток регіону визначався природними умовами, традиціями та торговельними зв'язками. Різноманітні галузі, такі як млинарство, гуральництво, броварництво, залізорудне виробництво, гутництво та інші, впливали на економічну структуру регіону.

Мануфактурне виробництво розташоване у містах та сільських округах, спеціалізувалися у виробництві сукна, скла, шкіри та інших товарів, використовуючи місцеві ресурси та задовольняючи попит на ринку. Фаянсові та порцелянові мануфактури, засновані на ініціативу князя Чарторийського, стали успішними підприємствами, що сприяли економічному розвитку регіону.

Ремесло та промисловість відігравали ключову роль у економічному та соціокультурному розвитку краю, сприяючи різноманітності господарських галузей та підтримуючи різновиди робочої сили в регіоні.

Цехова організація майже завжди тісно пов'язувалася з релігійним братством. Відтак цехи творилися під впливом та за певними організаційними зразками духовних братств. Останні, будучи об'єднаннями людей, які мали єдину духовну мету, вносили свій спосіб життя, забезпечували своїм членам певний рівень соціальної безпеки та формували моральну ідентичність, уявлення про сенс людського буття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Баранович А. Упадок города Речи Посполитой (Староконстантинов в XVIII столетии). *Вопросы истории*. 1947. № 8 (Август). С. 30 – 49.
2. Баранович А.И. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. Москва, 1955. 182 с.
3. Баранович О.І. Панське місто за часів Польської держави (Старий Костянтинів). *Записки історико-філологічного відділу ВУАН*. Київ. 1928. С. 37.
4. Бачинський В. М., Гром В. М., Цибульський В. І. Волинь у XVI – XVIII століттях. Навч. посібник. Рівне. 1997. 186 с.
5. Безпалько В., Кузьмінський І. Витоки та функціонування музичного цеху міста Степань у світлі нових джерел. *Острозький краєзнавчий збірник*. Острог, 2019. Вип. 11. С. 112 – 121.
6. Берковський В. Джерела правового статусу міського життя Південно-Східної Волині на початку XVIII ст. (на прикладі Старого та Нового Заслава). *Огляди джерел та документальні нариси*. *Архіви України*. 2011. № 4. 146 – 154.
7. Бирук М. Інвентарі Острожчини першої чверті XVIII ст. як джерело вивчення господарського стану Острозької волості. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог: Вид-во НУОА, 2009. Вип. 14. С. 71 – 84.
8. Бирук М. Населення Острожчини в першій чверті XVIII ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичні науки*. Острог: Вид-во НУОА, 2008. Вип. 13. С. 343 – 357.
9. Близняк М. «Його королівської милості» місто Луцьк наприкінці 1780-х років. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2022. Вип. 33. С. 55–75.
10. Близняк М. «Славетні та вільні» в містах Волині наприкінці XVIII ст. (на прикладі міста Ляхівці). *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і*

Ковельщина в історії України та Волині. Наук. збірник. Матеріали 50 Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 22 річниці Незалежності України і 495-річчю надання Ковелю Магдебурзького права. м. Ковель, 12 – 13 грудня 2013 р. Ковель, 2013. С. 397–399.

11. Близняк М. Б. Регламентация економічної діяльності єврейської громади на Волині у середині XVIII століття (епізод 1759 р. з міської метрики Любара). *Universum Historiae et Archeologiae = The Universe of History and Archeology = Універсум історії та археології. Дніпро, 2019. Т. 2 (27). Вип. 1. С. 70–83.*

12. Близняк М. Єврейська громада міста Ляхівці у другій половині XVIII ст. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. З історії національних меншин на Волині. Науковий збірник. Матеріали Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції «Минуле і сучасне єврейської громади на Волині», 20 – 21 серпня 2013 року, смт. Маневичі та Міжнародної наукової конференції «Польська культура в контексті волинського тексту», 3 – 4 квітня 2014 року, м. Луцьк. Луцьк, 2014. С. 14–19.*

13. Близняк М. Заходи протипожежної безпеки у містах Волині у XVIII ст. (на прикладі міста Дубна). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог: Вид-во НУОА, 2020. Вип. 30. С. 5 – 13.*

14. Близняк М. Інвентар Межиріча (Острозького) 1728 року. *Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. До 30-річчя пуску першого енергоблока Хмельницької АЕС / За ред. О. Кононюк, Т. Вихованця. Нетішин, 2017. Вип. 6. С. 117–127.*

15. Близняк М. Інвентар міста Острога 1724 року. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Вип. 27: на пошану Володимира Трофимовича. Острог: Вид-во НУОА, 2018. С. 187–206.*

16. Близняк М. Інвентар міста Острога 1728 року. *Наукові записки Національного університету «Острозька Академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2017. Вип. 26. С. 5–23.
17. Близняк М. Інвентар міських волок Дубенського Спасо-Преображенського чоловічого монастиря 1755 р. *Острозька давнина. Науковий збірник / Редкол.: І. Пасічник, І. Тесленко (відп. ред.) та ін. Остріг: Вид-во НУОА, 2015. Вип. 4. С. 177–192.*
18. Близняк М. Мізоч наприкінці XVIII століття. *Дерманська та Мізоцька земля в українському та загальноєвропейському вимірі. Науковий збірник. Матеріали Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції, 03 червня 2018 року, с. Дермань Друга. Дермань Друга, 2018. С. 60–62.*
19. Близняк М. Містечко Корниця в останній чверті XVIII ст. *Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції «Хмельниччина в контексті історії України»*. Хмельницький, 2012. С.177–181.
20. Близняк М. Місто Новий Остропіль у середині XVIII століття. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2023. Вип. 34. С. 13–26.
21. Близняк М. Місто Шумськ у комплексі волинських маєтків князів Радзивілів другої половини XVIII ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2021. Вип. 32. С. 62–74.
22. Близняк М. Острог в кінці XVIII ст. за матеріалами «Опису Острозького повіту Волинської губернії» 1798 р. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки*. Острог, 2007. Вип. 8. С.68–75.
23. Близняк М. Соціально-економічний розвиток містечок на півночі Острозького повіту в кінці XVIII ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог. 2011. Вип. 17. С. С.84 – 90.

24. Близняк М. Торгові лавки Острога кінця XVIII – середини XIX ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки*. Острог, 2008. Вип. 10. С. 70–85.
25. Близняк М.Б. Городяни Волині XVIII ст.: національний склад та конфесійні характеристики. *Збірка матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції «Урбаністичні студії: сучасний стан та перспективи розвитку» (м. Дніпро, 25 квітня 2018 р.)*. Дніпро, 2018. С.139 – 143.
26. Близняк М.Б. Повинності міщан Нового Острополя у середині XVIII ст. *Старокостянтинівщина та національно-визвольні змагання. Науковий збірник за підсумками Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Старокостянтинів, 7–8 червня 2019 року)* / Редкол.: Л.В. Баженов, О.М. Завальнюк, В.Г. Байдич та ін. Старокостянтинів, 2019. С. 246–253.
27. Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. *Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття: навч. посібн.* / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С. 148 – 189.
28. Борилюк Д. Інвентарі Шепетівського ключа XVIII ст. як джерело до вивчення населення краю. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичні науки*. Острог, С. 60 – 70.
29. Борилюк Д. Інвентарні описи як джерело до вивчення історії Південно-Східної Волині у XVI – XVIII ст. *Матеріали Міжнародної науково-краєзнавчої конференції «Південно-Східна Волинь: від давнини до сьогодення»* / Редкол.: Баженов Л.В., Єсюнін С.М., Сміховський В.В. Шепетівка, 2015. С. 69 - 75.
30. Брянцева Т.П. Генеральний перепис 1795 – 1798 рр. *Вісник КДУ. Серія історії*. Київ, 1975. № 17. С. 69 – 76.
31. Брянцева Т.П. Города Польши XVIII в. и проблемы в польской публицистике Г. Коллонтая. *Вопросы новой и новейшей истории*. 1984. Вып. 24. С. 63 – 78.

32. Брянцева Т.П. Деякі питання визвольної боротьби трудящих мас в містах Правобережної України в першій половині XVIII ст. *Вісник Київського університету. Серія історії*. Київ, 1978. Вип. 21. С. 70 – 77.
33. Брянцева Т.П. До питання про класову боротьбу в містах правобережної України у 70 – 90-х рр. XVIII ст. *Вісник Київського Університету. Серія історії*. 1980. № 22. С. 64 – 70.
34. Брянцева Т.П. Особливості розвитку феодальних міст Польщі. *Питання історії та культури слов'ян*. Київ, 1961.
35. Брянцева Т.П. Соціальна структура населення міст Волині наприкінці XVIII ст. *Вісник Київського університету. Серія історії*. 1981. № 23. С. 79 – 87.
36. Брянцева Т.П. Умови розвитку торгівлі міст Правобережної України в XVIII ст. *Вісник Київського університету. Серія історії*. Київ, 1982. Вип. 24. С. 87 – 93.
37. Вихованець Т. «Działo się na gruncie dóbr miasta Zasława...». Епізод з історії Заславської шляхти у першій третині XVIII століття. *Ізяславщина. Від давнини до сучасності. Науково-краєзнавче видання засновано до 90-річчя Ізяславського району* / Ред. Берковський В.Г. Ізяслав, 2013. С. 70 – 88.
38. Вихованець Т. Інвентар Острога та частини Острожчини від 1708 року як джерело з історичної топографії міста. *Вісник Нетішинського краєзнавчого музею* / Редкол.: Фурманчук Г.Й., Новосад В.В., Кононюк О.В. та ін. Нетішин, 2003-2004. Т. 2-3. С. 28 – 33.
39. Вихованець Т. Частинка історії. Історико-краєзнавчі нариси. Нетішин, 2016. 216 с.
40. Гаталяк О. М. Суспільно-економічний розвиток Волині у складі Польщі у XVI – XVIII ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: географія*. Тернопіль: СМП «Тайп». №1 (Вип. 40). 2016. С. 36 – 42.
41. Герасименко О. Ярмарки і торги в системі міської культури Волині XVI – XVIII століть. *Нова педагогічна думка*. Рівне. 2018. Вип. 2. С. 105 – 109.

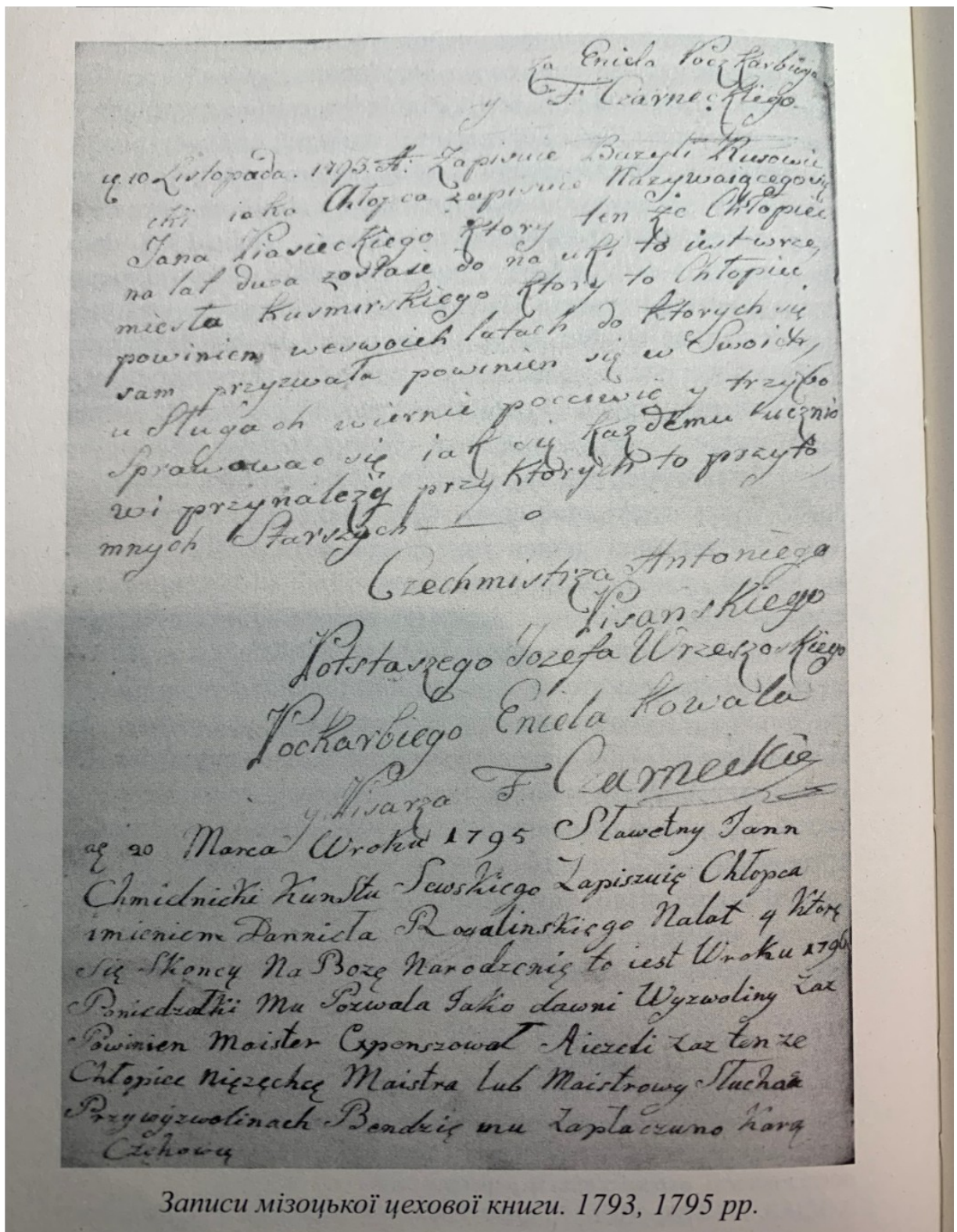
42. Гурбик А.О. Міське самоврядування та самоврядні засади сільських громад. *Історія української культури у п'яти томах. Українська культура другої половини XVII – XVIII століть* / Редкол. тому: Смолій В.А., Попович М.В., Сас П.М. та ін. Київ: Наук. думка, 2003. Т. 3. С. 239 - 263.
43. Годек А. Е., Кузьмінський І, Музична спадщина міста Заслава (XVII – XVIII століття). *Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. Студії мистецтвознавчі*. Київ. 2018. Вип. 3. С. 42 – 51.
44. Заяць А. Міське суспільство Волині XVI – першої половини XVII ст. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка. 2019. 582 с.
45. Ісаєвич Я. Братства та їх роль у розвитку української культури XVI – XVIII ст. Київ, 1966. 248 с.
46. Історія Теофіпольщини в документах архіву князів Сапег і Яблоновських. Збірник документів і матеріалів / За ред. І. Стасюка. Шепетівка, 2008. Т.5. 759 с.
47. Капраль М.М. Цехи [Електронний ресурс]. *Енциклопедія історії України: Т. 10: Т-Я* / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: В-во Наукова думка, 2013. URL: <http://surl.li/ocdem> (дата звернення: 22.09.2023 р.).
48. Клименко П.В. Цехи на Україні. Київ, 1929. Т. 1. 199 с.
49. Клименко Ф. Из истории финансового строя города Дубно (конец XVII – начало XVIII вв.). *Юбилейный сборник историко-этнографического кружка при университете св. Владимира*. Киев, 1914. С. 275-299.
50. Ковальський М. Етюди з історії Острога: Нариси. Острог, 1998. 288 с.
51. Ковальчак Г. І. Економічний розвиток західноукраїнських земель. Київ: Наукова думка, 1988. 248 с.
52. Компан Е.С., Маркина В.А. О некоторых особенностях социально-экономического развития городов Правобережной и Левобережной Украины в XVII-XVIII вв. *Города феодальной России*. Москва, 1966. С. 350 –362.
53. Компан О. Предпролетаріат на Україні в XVI – XVIII ст. *Історія робітничого класу Української РСР*. Київ, 1967. Т. 1.

54. Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. 388 с.
55. Крикун М. Воєводства Правобережної України в XVI –XVIII ст. Статті і матеріали. Львів. 2012. 702 с.
56. Кудринский Ф. Цеховые братства в местечке Степани. *Киевская старина*. 1890. № 7. С. 88 – 104.
57. Магочій П.-Р., Петровський-Штерн Й. Євреї та українці. Тисячоліття співіснування / Перекл. з англ. О. Форостини. Вид. друге, доп. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2018. 340 с.
58. Отамановский В.Д. Города Правобережной Украины под владычеством шляхетской Польши от середины XVII до конца XVIII века. Проблема возникновения и развития украинского феодального города. Историческое исследование: дис. ... доктора ист. наук. Саратов, 1954. Т. II. 494 с.
59. Отамановский В.Д. Развитие городского строя на Украине в XIV – XVIII вв. и магдебургское право. *Вопросы истории*. 1958. №3. С. 122 – 135.
60. Перковський А.Л. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України в 18 ст. *Історичні джерела та їх використання*. 1969. Т. 4. С. 196 – 209.
61. Петрович В. Люстрації – джерело вивчення соціально-економічної історії міста Володимира середини XIV – XVIII століття. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича: Ч-49 Історія*. Чернівці. Чернівецький університет. 2017. № 1. С. 15 – 18.
62. Пришляк В. Торговельне місто Дубно у XVIII ст. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наук. праць. ПРОСФΩNHMA Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича / Уклав Б. Якимович та ін.* Львів, 1998. Вип. 5. С. 511 – 515.
63. Тхор В. Актові книги магістратів як джерело вивчення фінансової системи міст України під владою Речі Посполитої (друга половина XVII –

- XVIII ст.). *Слов'янський вісник. Науковий збірник. Серія історичні науки*. Рівне, 2004. Вип. 3. С. 44 – 57.
64. Тхор В. І. Соціально-економічний розвиток Луцька у другій половині XVII–XVIII ст. *Минуле і сучасне Волині: (тези доп. та повідомл. Волин. регіон. іст.-краєзн. конф.)*. Луцьк, 1985. С. 204 – 208.
65. Фелонюк А. Юзеф Дунін-Кравицький та Магдебурзьке право Мізоча на Волині. Рівне, 2011. 28 с.
66. Фелонюк А. Ремісничче середовище Мізоча останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. у світлі цехових документів. *Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині* / Редкол.: А. Жив'юк, А. Фелонюк, В. Александрович та ін. Рівне, 2019. С. 108 – 138.
67. Фелонюк А. Статут цеху Мізоча 1763 року. *Острозька давнина* / Редкол.: І. Пасічник, І. Тесленко та ін. Остріг, 2013. Вип. 2. С. 219 – 230.
68. Aleksandrowycz W. «Rad będąc każdemu rzemieślnikowi». Zespół kontraktów monasteru żydyczyńskiegoz rzemieślnikami z lat 1752-1769. *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*. Rok (3) 2005. Lublin 2005. S. 10 – 22.
69. Bergerowna J. Księżna Pani na Kocku i Siemiatyczach: (działalność gospodarcza i społeczna Anny z Sapiehów Jabłonowskiej). Lwów, 1936. 448 s.
70. Бieńkowska I. Капела надворна Павла Карола Сaнгyшки. *Острозька давнина*. Острог. 2020. Вип. 7. С. 115 – 126.
71. Goldberg J. Żydowski handel detaliczny w Polsce w XVIII wieku (W świetle polsko-hebrajskiego «Porządku kramarzów miasta Zasławia 1771 anno». *Przegląd humanistyczny*. 1993. T. 37. № 4. S. 45 – 56.
72. Kronika klasztoru kapucynów w Ostrogu nad Horyniem (1750 – 1829) / Oprac. o. P.R. Jankiewicz. Krosno, 2022. 392 s.
73. Krz. J. Równe. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Warszawa: nakł. F. Sulimierskiego, W. Walewskiego, 1888. T. IX. S. 821.

74. Krz. J. Włodzimierz. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Warszawa: nakł. F. Sulimierskiego, W. Walewskiego, 1895. T. XIV. S. 169 – 173.
75. Małachowski-Łempicki S. Fabryki porcelany i fajansu na Wołyniu. *Rocznik Wołyński*. Równe, 1934. T. III. S. 365 – 412.
76. Ołdakowski E. Uściług – zapomniany port Wołynia. *Znicz*. 1936. № 6. S. 83-84.
77. Stecki T. J. Miasto Równe. Kartka z kroniki Wołynia. Warszawa: Drukiem W. Dębskiego, 1880. 47 s. + IX.

ДОДАТКИ

Записи мізоцької цехової книги. 1793, 1795 pp.

Джерело: Фелонюк А. Ремісниче середовище Мізоча останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. у світлі цехових документів. *Дермань і Мізоч в*

історії та культурі Волині / Редкол.: А. Жив'юк, А. Фелонюк, В. Александрович та ін. Рівне, 2019.